

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
А. А. АЛТМЫШБАЕВ атындагы ФИЛОСОФИЯ ИНСТИТУТУ**

**Ж. БАЛАСАГЫН атындагы
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

Диссертациялык кеңеш Д 09. 22. 657

Кол жазма укугунда
УДК: 172.1:930. 1(575.2)(04)

Акматалиев Асанбек Тургунбаевич

**ААЛАМДАШУУ ШАРТЫНДА КЫРГЫЗСТАНДА НРАВАЛЫК АҢ-
СЕЗИМДИН КАЛЫПТАНУУ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

09.00.11 – социалдык философия

Философия илимдеринин доктору
окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
авторефераты

Бишкек - 2024

Диссертациялык иш М. М. Адышев атындагы Ош технологиялык университетинде аткарылды

Илимий кенешчиси:

Тогусаков Осмон Асанкулович,
КР УИАнын академиги, философия
илимдеринин доктору, профессор, КРнын Улуттук
илимдер академиясынын А.А. Алтмышбаев атындагы
философия институтунун башкы илимий кызматкери

Расмий оппоненттери:

Стамова Рахат Дуйшембуевна,
философия илимдеринин доктору, профессор, КРнын
Улуттук илимдер академиясынын философия
институтунун социалдык философия, эстетика жана этика
бөлүмүнүн башчысы

Курбанбаев Кылычбек Азимович,
философия илимдеринин доктору, Ош мамлекеттик
университетинин философия жана политология
кафедрасынын доценти

Усупова Чолпон Сабыровна,
философия илимдеринин доктору, доцент, И. Ахунбаев
атындагы Кыргыз мамлекеттик медициналык
академиясынын философия жана коомдук илимдер
кафедрасынын башчысы

Жетектөөчү мекеме:

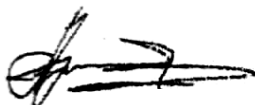
Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик
университетинин профессор Ш. М. Ниязалиев атындагы
философия жана гуманитардык илимдер кафедрасы.
Дареги: 715600, Жалал-Абад ш., Ленин көчөсү, 57

Диссертациялык иш 2024-жылдын 05-мартында саат 13:00дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын академик А. А. Алтмышбаев атындагы Философия институтуна жана Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетине караштуу философия илимдеринин доктору (кандидаты), маданият таануу жана искусство таануунун кандидаты окумуштуулук даражаларды изденип алуу үчүн жазылган диссертацияларды коргоо боюнча түзүлгөн Д 09.22.657 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265-а. Коргоонун идентификатору: <https://vc.vak.kg/b/092-awn-tnx-ylr>

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын борбордук илимий китепканасынан (720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265-а), Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин илимий китепканасынан (720033, Бишкек ш., Фрунзе көчөсү, 547) жана Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиянын <https://vak.kg/b/092-awn-tnx-ylr> сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2024-жылдын 26-январында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, философия
илимдеринин кандидаты,
доцент

Алымкулов З. А.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. СССРдин кулашы өз алдынча эгемендүү республикалардын, анын ичинде көз карандысыз Кыргызстандын пайда болуусуна алып келди. Бирок эгемендүүлүктү алуу менен бирге көптөгөн күтүлбөгөн көйгөйлөр да келип чыкты. Акыркы он жылдыкта республикада белгилүү бир экономикалык туруктуулукка аракет жүргүзүлгөнүнө карабастан, терең системалык кризистин кесепеттери, бүгүнкү күнгө чейин толук жоюла элек. Аталган кризис өлкөнүн коомдук-экономикалык турмушунун бардык тармактарын кучагына алды. Идеологиялык боштуктун шартында рыноктук мамилелерге өтүү, жаңы экономикалык мамилелерде тажрыйбанын табигый жетишсиздиги, натыйжалуу эмес агрардык экономика руханий-моралдык кризис менен коштолду. Базар экономикасынын карым-катнаштарына өтүү моралдык принциптердин алсыздануусуна өбөлгө түздү. Турмуш деңгээлинин төмөндөп кетүүсүнүн жана коомдун мүлктүк белгилери боюнча бөлүнүүсүнүн шарттарында социумдун бардык катмарларында материалдык байлыкка умтулуу пайда болду. Мындай шарттарда коомдун нравалык аң-сезими да терс багытка өзгөрө баштаары белгилүү.

Идеологиясы жок коом үчүн (эгерде бул идеология калыптануу этабында болсо же жок болсо) жашоо мейкиндигинде багыт алуу кыйын. Бирок социумда кандайдыр-бир идеология болгонуна карабастан, жамаат адеп-ахлактык жактан төмөндөсө, ал өнүгүү жөндөмүн жоготот. Нравалык маңызы жок идеология жана ага негизделген бийликтин иш-аракеттери түпкүлүгүндө экономикалык-социалдык абалдын жакшырышына алып келе албайт. Адеп-ахлактуулуктун туура принциптерин жетекчиликке алган эл гана улуттук аң-сезимге эң мыкты деңгээлде ээ болуп, руханий жактан өсүүгө, адамзат тарыхындагы өзүнүн ролун аңдап-сезүүгө жөндөмдүү келет. Анын баары мамлекеттин туруктуу өнүгүүсү үчүн зарыл шарт болуп саналат.

Кризистик шарттан чыгуунун жолу биринчи кезекте коомго, өзгөчө жаш муундарга билим берүүнүн жана кесиптик жактан даярдоонун деңгээлин жогорулатуу менен байланышкан. Руханий-адеп-ахлактык тарбия маселелери, нравалуулуктун жана руханийликтин абалы ар бир жарандын көңүл борборунда турушу зарыл. Нравалык аң-сезими төмөнкү деңгээлде болгон коомдо үй-бүлө институту кыйрап же баалуулугу жоголуп, карым-катнаштардын алсызданышына алып келет, ал эми бекем үй-бүлө коомдун алгачкы бөлүкчөсү гана эмес, мамлекеттин жана коомдун негизги таянычы да болуп саналат. Социумдагы адеп-ахлактын төмөндөшүнө байланыштуу коомдун криминалдашуусу, үй-бүлө институтунун деградацияланышы, экологиялык көйгөйлөрдүн күчөшү жана башка ушул сыяктуу көптөгөн маселелер келип чыгат.

Иште бир нече маанилеш терминдер колдонулат. Алгачкы учурларда биз европалыктардын менталдуулугуна тиешелүү нравалык, моралдык талаптар, эрежелер, баалуулуктар, чен-өлчөмдөр жөнүндө сөз кылчу элек. Кийин республикадагы жүрүм-турум көрсөткүчтөрүн атоодо активдүү колдонула

баштаган араб-семит элдеринин менталитетине мүнөздүү адеп, адеп-ахлак түшүнүктөрүнө кайрылууга туура келди.

Жогоруда айтылгандардын баары, бир жагынан, изилдөөнүн темасын тандоону аныктаса, экинчи жагынан, анын актуалдуулугунун жогорку даражасын ырастайт. Изилденип жаткан маселе В. Г. Бабаковдун (1993, 1996), З. А. Бербешкиндин (1987), Н. А. Бердяевдин (1977, 1989, 1990, 1995), З. Бжезинскийдин (2015) ж. б. изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде изилденген.

Көптөгөн ата мекендик авторлордун ичинен Б. А. Аманалиевдин (1970), А. А. Алтмышбаевдын (1985), М. М. Амердинованын (2002), Г. Л. Бакиеванын (2000), К. К. Молдобаевдин (2005), Ы. М. Мукасовдун (1999), А. И. Нарынбаевдин (2004), Ш. М. Ниязалиевдин (1996), А. А. Салиевдин (1980), Р. Д. Стамованын (2008), О. А. Тогусаковдун (2002), А. И. Токтосунованын (2007) ж. б. ысымдарын атап кетүү абзел.

Диссертациянын темасынын билим берүү жана илимий мекемелерде жүргүзүлгөн приоритеттүү илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор) жана негизги илимий-изилдөөчүлүк иштер менен болгон байланышы. Тема «Кыргыз Республикасынын 2018-2040-жылдардагы өнүгүүсүнүн улуттук стратегиясы», «2016-2020-жылдарга Кыргыз Республикасынын калкынын укуктук маданиятын жогорулатуу концепциясы», «2020-жылга чейинки Кыргыз Республикасынын окуучулары менен студенттерин тарбиялоонун концепциясы» жана 2021-2026-жылдарга «Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндө концепциясы» менен тыгыз байланышып, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын тармактык илимий программасына жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын А. А. Алтмышбаев атындагы философия, укук жана социалдык-саясий изилдөөлөр институтунун тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык изилдөөнүн негизги максаты болуп ааламдашуу шартында Кыргызстанда нравалык аң-сезимдин калыптануу өзгөчөлүктөрүн социалдык-философиялык өңүттө талдоо саналат.

Коюлган максатка жетүү үчүн төмөндөгүдөй **милдеттерди** чечүү зарыл:

-нравалык аң-сезимди чет элдик философиялык ойломдогу анализдин предмети катары талдоо;

-кыргыз этносунун нравалык аң-сезими жөнүндөгү ата-мекендик философиялык ой жүгүртүүлөрдү изилдөө;

-нравалык аң-сезимдин маңызын ачып берүү;

-азыркы ааламдашуу процессинин нравалык аң-сезимге тийгизген таасирин аныктоо;

-коомдун нравалык кризисинин руханий маңызын ачып берүү;

-кыргыз элинин нравалык аң-сезимин ааламдашуу концепцияларынын аспектисинде талдоого алуу;

-кыргыз салттуу коомун нравалык аң-сезимдин негизи катары аныктоо;

-кыргыз элинин экологиялык аң-сезимин анын нравалык аң-сезиминин эволюциясы иретинде иликтөө;

-аң-сезимдин нравалык жана диний формаларынын өз ара байланышын аныктоо;

-жарандык коом шартында Кыргызстандагы нравалык аң-сезимдин эволюциясына талдоо жүргүзүү;

-азыркы коомдун нравалык аң-сезиминин абалын аныктоо.

Иштин илимий жаңылыгы изилдөөнүн максаты менен аныкталып, иште алгачкы жолу ата мекендик философиялык ой жүгүртүүдө ааламдашуу шартында кыргыз элинин нравалык аң-сезиминин калыптануу өзгөчөлүктөрүнө комплекстүү философиялык талдоо жүргүзүлдү. Иштин илимий жаңылыгы төмөнкү натыйжаларда камтылды:

- адеп-ахлактуулук жана нравалык аң-сезим тууралуу чет элдик философиялык ой жүгүртүүлөр изилденди;

- кыргыз этносунун адеп-ахлактуулук жана нравалык аң-сезими жөнүндөгү ата-мекендик ой жүгүртүүлөргө талдоо жүргүзүлдү;

- нравалык аң-сезимдин маңызы ачылып берилди;

-азыркы ааламдашуу процессинин моралдык аң-сезимге тийгизген таасири аныкталды;

- коомдун нравалык кризисинин руханий маңызы изилденди;

- кыргыз элинин нравалык аң-сезими ааламдашуу концепцияларынын аспектисинде каралды;

- кыргыз салттуу коому нравалык аң-сезимдин негизи катары талдоого алынды;

- кыргыз элинин экологиялык аң-сезими анын моралдык аң-сезиминин эволюциясы иретинде талданды;

- аң-сезимдин адеп-ахлактык жана диний формаларынын өз ара байланышы иликтенди;

- жарандык коом шартындагы Кыргызстандагы адеп-ахлактык аң-сезимдин эволюциясына талдоо жүргүзүлдү;

- азыркы коомдун нравалык аң-сезиминин абалы аныкталды.

Алынган натыйжалардын теориялык маанилүүлүгү кыргыз элинин нравалык аң-сезими жана анын эволюциясы туурасындагы социалдык-философиялык билимдерди андан ары кенейтүүдө жана тереңдетүүдө турат. Социалдык-философиялык концепцияга жалпыланып, изилдөө процессинде алынган материалдар, ошондой эле натыйжалар нравалык аң-сезим жана тарбия менен байланышкан маселелерди талдоодо колдонулушу ыктымал.

Алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү. Диссертациянын материалдары, изилдөө процессинде алынган негизги жоболор менен корутундулар ЖОЖдордун, колледждердин окутуучулары тарабынан гуманитардык дисциплиналар боюнча лекциялык курстарды, атайын курстарды иштеп чыгууда колдонулушу мүмкүн.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. Нравалык аң-сезим этникалык негизге ээ, ал этникалуулуктан же анын белгилеринен, формаларынан, чектеринен, учурларынан тышкары жашай албайт жана алар өз кезегинде тигил же бул деңгээлде нравалык аң-сезимге олуттуу таасирин тийгизет. Нравалык аң-сезимдин калыптануусундагы этносту

түзүүчү факторлордун ролу алардын көп санда жана ар түрдүү болушуна байланыштуу жогорулайт. Нравалык аң-сезимдин алып жүрүүчүлөрү болуп дайыма конкреттүү адамдар, инсандар саналышат, индивиддин аң-сезиминин бир бөлүгү катары моралдык аң-сезимде этникалык факторлор үстөмдүк ролду ээлейт.

2. Нравалык аң-сезим коомдук аң-сезимдин формасы иретинде коомдук мыйзамдарга ылайык өнүгүп турат. Аны менен бирге эле белгилүү өзгөчөлүккө ээ болуу аркылуу өзүнүн өнүгүү мыйзамдарына баш ийет, ал процессте бекемделип, убакыттын өтүшү менен жаңысына алмашканга чейин өзгөрөт. Жалпысынан, моралдык аң-сезим коомдук көз караштарга жараша алмашып турат. Ошонун жардамы аркасында ар бир доор тигил же бул моралдык нормаларды колдонот. Ар бир элдин тигил же бул деңгээлде башка калктын нравалык аң-сезиминен айырмаланып туруучу өздүк нравалык аң-сезими бар.

3. Моралдык аң-сезим демейки (күнүмдүк) жана теориялык деңгээлге ээ, алардын ортосундагы чектер кыймылдуу мүнөзгө ээ, ошондуктан жеке структуралык элементтер (нормалар, баалар, түшүнүктөр) аркылуу эки деңгээлде тең иш алып барышы мүмкүн. Күнүмдүк моралдык аң-сезимдин кыйла туруктуу структуралык элементтери болуп үрп-адаттар жана салттар эсептелет, ал эми идеал теориялык мүнөзгө ээ. Баалуулуктар менен баалуулук багыттары бардык элементтерди бириктирген интегративдик башат катары кызмат аткарат. Нравалык аң-сезим – бул ар түрдүү элементтерден турган татаал системалык түзүлүш, динамикалык категория. Анын бардык структуралык элементтери бири-бири менен тыгыз байланышып, өзүнө таандык өзгөчөлүктөргө ээ, нравалык аң-сезимдин негизги функциясы болуп адамдардын жүрүм-турумун жөнгө салуу эсептелет.

4. Ааламдашуу – адамзаттын өнүгүүсүнүн азыркы баскычындагы объективдүү процесс жана андан обочолонуу аны менен күрөшүү сыяктуу эле мүмкүн эмес. Аталган кубулуш катар орчундуу белгилер менен мүнөздөлөт, атап айтканда, адамдардын турмушунун түрдүү чөйрөсүндө өлкөлөрдүн жана элдердин өз ара байланышынын жана көз карандылыгынын өсүшү; планетардык масштабдагы дүйнөлүк рыноктун калыптанышы жана айрым экономикалардын дүйнөлүк корпоративдик системага биригиши; маалыматтык революция жана акыркы компьютердик, медиа-технологияларга, интернетке негизделген дүйнөлүк коммуникация тармагын түзүү; улуттар аралык уюмдардын жана трансулуттук бирикмелердин ролунун олуттуу жогорулашы, иш-аракетинин чөйрөсүнүн кеңейиши; дүйнөнүн универсалдуу болушу, либералдык-демократиялык жана социалдык-маданий баалуулуктар системасынын таркалышы; ааламдашуу идеологиясынын жана саясатынын жайылышы.

5. Кыргызстан эгемендүүлүккө ээ болгондон берки отуз жылдан ашуун аралыкта бир сапаттык абалдан экинчисине өтүүгө аракет кылып жатканына байланыштуу өткөөл абалда турат. Мындай өтүү катаал социалдык-экономикалык, саясий, идеологиялык, руханий, моралдык-этикалык ж.б. кризис менен коштолот, аталган шартта моралдык аң-сезим да трансформацияланууга

дуушар болот. Ал кризисти жеңүү жаңы сапаттык абалга өтүүнү билдирет, бул процесс коомдук, анын ичинде нравалык аң-сезимдин трансформациялануусу менен коштолот.

6. Азыркы учурда Кыргызстандын нравалык аң-сезиминде кризистин белгилери байкалууда, ал элибиздин басымдуу бөлүгүнүн консервативдүү салттуу баалуулуктарын карманышынын натыйжасында күчөп, тең салмаксыздыкты, социумда кризис абалын жаратат, ал нравалык кризистин да мүнөзүн алып жүрөт. Экинчи жагынан, Кыргызстанда модернизация процесси маданий, руханий-адеп-ахлактык негизде, анын цивилизациялык өзгөчөлүктөрүн, талаптарын эске алганда гана зарыл оң натыйжа менен ишке ашат. Бул процесс адамдын дүйнөдөгү ролун жана ордун түшүнүүсүз мүмкүн эмес, андыктан өз айланабызда ааламды өздүк аң-сезимде, айрыкча, адеп-ахлактык аң-сезимде трансформациялабай туруп өзгөртүүгө болбойт.

7. Салттуу коомдон азыркы социумга толук өтүү нравалык аң-сезимдин олуттуу өзгөрүшүн билдирет. Башка жагынан алганда, олуттуу өзгөрүү салттуу принциптерден жана баалуулуктардан толук чегинүү жана аларды четке кагуу дегенди билдирбейт. Көптөгөн салттуу баалуулуктарды жана институттарды тануу (атап айтканда, үй-бүлө институту) коомдун олуттуу алсызданышына жана акырында ыдырашына алып келет. Салттуу баалуулуктары жана институттары төмөндөп кеткен коом моралдык жактан деградацияланат. Өзүнүн көйгөйлөрү менен кызыкчылыктарына багытталган мындай жамаат келечекте өнүгүү гана эмес, ошондой эле жашоо үчүн да ички стимулдарга ээ боло албайт.

8. Бүгүнкү күндө ааламдык маселелердин бири болуп экологиялык көйгөй саналат, анын курчтуулугу жыл сайын өсүүдө. Ал эми табиятка болгон карым-катнашты түп-тамырынан бери өзгөртпөй туруп, жергиликтүү, аймактык жана глобалдык экологиялык маселелерди чечүүгө болбойт, бул өз кезегинде моралдык аң-сезим өзгөргөндө гана мүмкүн. Азыркы экологиялык маселелер бул көйгөйлөрдү чечүүдө адамдын моралдык сапаттарынын орду жана ролу жөнүндөгү маселени калыптандырууга жана талкуулоого түрткү берди. Адамдын, жалпы коомдун табиятка болгон карым-катнашы анын моралдык негиздеринен көз каранды болот. Табигый чөйрөнүн кризистик абалынын келип чыгышынын жана курчушунун себептери катары пайдага умтулуу, жаратылыш ресурстарын чексиз эксплуатациялоо, аларды баш аламан колдонуу аркылуу максималдуу пайда алуу эсептелет.

9. Азыркы реалдуулуктун шарттарында дин менен адеп-ахлактуулуктун байланышы жөнүндөгү маселе өзгөчө мааниге ээ. Негизинен бул маселенин чечилиши Кыргызстандын тарыхында жаңы доордун дүйнө таанымын калыптандырууга эмне ишенимдүү баалуулук негизин бере алышы мүмкүн деген суроого байланыштуу. Аталган көйгөйдүн мезгил-мезгили менен актуалдашуусу, эреже катары, кризис менен аныкталат, ал адам жашоосунун баалуулук негиздеринин деградациясына же бузулушуна, натыйжада адеп-ахлактуулуктун жана баалуулук негиздердин төмөндөшүнө алып келет. Мындай мезгилде коомчулуктун динге болгон кызыгуусу күчөйт. Дин, тарыхый тажрыйба көрсөткөндөй, мындай учурларда коомго анын мындан

аркы жашоосу үчүн эң терең жана туруктуу руханий-адеп-ахлактык негиздерин сунуштайт.

10. Жарандык коомду түзүү биздин өлкөбүз жана элибиз үчүн анын мындан аркы саясий, маданий өнүгүшүнүн негизги багыттарынын бири болуп саналат. Экинчи жагынан, бул тарыхый баскычта кыргыз элинин нравалык аң-сезими жарандык коомдун парадигмасынын алкагында калыптанып жатат деп айтууга болот. Өнүккөн жарандык коомго карата багыт индустриалдык жана постиндустриалдык социумга багытталган өнүгүүнү билдирет, бул калкты өз кезегинде кайра өндүрүүнүн азыркы түрүнө сөзсүз түрдө өтүүнү жана акырында, турмуштун салттуу формаларынан, салттуу баалуулуктардан жана адеп-ахлактуулуктан баш тартууну билдирет.

11. Кыргызстанда коомдун нравалык аң-сезиминин мындан аркы абалы жана сакталышы өз ара байланышкан, бири-бирине көз каранды болгон үч негизги жагдайга жараша болот. Биринчиден, элибиз канча убакытка чейин репродуктивдүү жөндөмдүүлүктөрүн сактап кала алат? Бул канчалык узакка созулса, кыргыз элинин маданияты, баалуулуктар системасы, адеп-ахлактык аң-сезими ошончолук узак сакталаары анык. Экинчиден, калкыбыз этникалык аң-сезимди жана салтты канчалык ийгиликтүү модернизациялап, жаңы реалдуулукка ыңгайлаштырышына байланыштуу. Ал эми, үчүнчүдөн, этнос өз тилин канчалык ийгиликтүү жана узак убакытка сактап калышынан көз каранды; анын чегинде аң-сезим, анын бардык формалары калыптанат. Калктын салыштырмалуу жогорку табигый өсүшү жана басымдуу бөлүгүнүн айыл жергесинде топтолушу кыргыз тилинин тарыхый келечекте сакталып калышынын кепилдиги болуп саналат.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Теманын тандалышы, пландаштырылышы, материалдардын топтолуп, системалаштырылышы, анализдениши жана жарыкка чыгарылышы диссертант тарабынан аткарылды. Изилдөөдө философиялык рефлексиянын денгээлинде кыргыз элинин нравалык аң-сезиминин азыркы шартта калыптануу өзгөчөлүктөрү философиялык талдоого алынды. Негизги илимий жоболор менен корутундулар аталган багытта жеке изилдөөлөрдүн натыйжасы болуп саналат.

Изилдөө натыйжаларын апробациялоо. Диссертациялык изилдөөнүн натыйжалары «Евразиялык экономикалык интеграциянын тенденциялары: көйгөйлөрү, чындыктары жана перспективалары» аттуу эл аралык илимий-практикалык конференцияда (Ош, 2016), новатор-педагог К. Абдразаковдун 90 жылдык мааракесине арналган “Билим берүү теориясынын жана практикасынын актуалдуу проблемалары” аттуу аймактык илимий-практикалык конференцияда (Өзгөн, 2018), “Инновация-2019” аттуу эл аралык илимий-практикалык конференцияда (Ташкент, 2019), академик Б.Мурзубраимовдун 80 жылдык юбилейине арналган «Современные тенденции развития системы образования и науки в цифровую эпоху» аттуу эл аралык конференцияда (Ош, 2020), «Вехи независимости» (Москва, 2021) аттуу эл аралык тегерек столдо, «Историческая сущность труда» (Москва, 2021) эл аралык илимий-теориялык конференцияда, эл аралык илимий-методологиялык конференцияда (Тюмень, 2021), «Перспективы обеспечения соотношения

воспитания и образования в Евразийском пространстве» аттуу эл аралык илимий конференцияда (Ташкент, 2022), «Казахстан и страны Востока в меняющемся мире: проблемы безопасности и сотрудничества» аттуу эл аралык конференцияда (Алматы, 2022), «Духовная культура башкир и кыргызов» аттуу эл аралык илимий-практикалык конференцияда (Уфа, 2022), педагог-новатор Т. Тагаевдин 75 жылдык мааракесине карата өткөрүлгөн «Коомдо адеп-ахлактык баалуулуктарды калыптандырууда жана өнүктүрүүдө мугалимдин инсандык ролу» аттуу республикалык илимий-практикалык конференцияда (Өзгөн, 2022), «Scientific research of the SCO countries: synergy» and integration” (Пекин, 2023) аттуу эл аралык илимий-практикалык конференцияда, билим берүү кызматкерлеринин республикалык август кеңешмесинде (Бишкек, 2022), апробацияланды.

Диссертациянын жыйынтыктарынын басылмаларда чагылуусунун толуктугу. Диссертациянын негизги натыйжалары менен теориялык жоболору илимий журналдарда жана жыйнактарда чагылдырылып, 80 макала жарыкка чыкты. Анын ичинен 23 макала чет өлкөдө жарыяланды, 61 макала индекстелген РИНЦ системасындагы, Google Scholar системасында 43 макала, “Scopus” системасы аркылуу индекстелүүчү мезгилдүү илимий басылмаларда жана жыйнактарда 3 макала басмадан жарыяланды.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү изилдөөнүн максаттары жана милдеттерине туура келет. Диссертация киришүүдөн, 11 параграфты камтыган төрт баптан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Диссертациянын жалпы көлөмү – 271 бет.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө изилденип жаткан теманын актуалдуулугу негизделип, максаттары менен милдеттери такталып, диссертациянын методологиялык негиздери менен принциптери, изилдөөнүн илимий жаңылыгы, коргоого сунуш кылынган негизги жоболору, иштин теоретикалык жана практикалык мааниси ачылып берилет, алынган натыйжалардын апробацияланышы туурасындагы маалыматтар келтирилген.

«Нравалык аң-сезим: тарыхый-философиялык талдоо» аттуу биринчи бап эки параграфтан турат.

Биринчи баптын «Ата Мекендик адистердин нравалык аң-сезим жөнүндөгү философиялык концепттеринин синопсиси» деп аталган биринчи параграфында адеп-ахлактык аң-сезимдин тарыхый-философиялык аспектилери иликтенип, изилденип жаткан маселе боюнча адабий талдоо жүргүзүлөт.

Б. Аманалиевдин изилдөөлөрү кыргыз элинин философиялык жүгүртүүсүнө арналып, жаратылыштык жана адам болумушунун гармониялык байланышы изилденген, автор жер менен асманды этносубуздун мейкиндиктик багыты иретинде талдаган. Асман Теңир номаддардын рухунун бийиктигин чагылдырат. “Көчмөн-Асмандын уулу”, ар бир адамдын ата-бабалардын жолу менен айкалышкан, Теңирге багытталган жолу бар» (1970).

Т. Абдылдаевдин изилдөөлөрү да адам экологиясы тууралуу философиялык маселелерге арналып, анын эмгектеринде түрлөрдүн келип чыгышынын биологиялык жана методологиялык негиздери философиялык рефлексиянын негизинде изилденген. Ал өзүнүн «Философские вопросы о виде»; «Понятие “вид” в современной биологии»; «Соотношение различных тенденций в исследовании уровней организации живой природы» аттуу философиялык изилдөөлөрдүндө футуролог катары жаратылыштын индивид жана социум менен болгон гармониялык карым-катнашын актуалдаштырган [Абдылдаев, М. К. Из истории религии и атеизма в Кыргызстане / М. К. Абдылдаев. – Бишкек: Илим, 1991. – 128 с.].

Б. Байсеркеевдин «Этические воззрения киргизских акынов-демократов Токтогула и Тоголока Молдо» аттуу изилдөөсүндө Токтогул жана Тоголок Молдонун нравалык-этикалык идеяларынын калыптанышына таасирин тийгизген жагдайлар иликтенип, алардын дүйнө таанымындагы моралдык категориялар талдоого алынган [Байсеркеев, Б. Этические воззрения киргизских акынов-демократов Токтогула и Тоголока Молдо [Текст]: автореф. дисс. ... канд. философ. наук / Б. Байсеркеев. – Пржевальск, 1965].

Н. Кулматов моралдык категорияларды, айрыкча «ак ниеттик» түшүнүгүнүн философиялык маанисин, онтологиялык негиздерин изилдеген. Аталган түшүнүккө карама-каршы турган алдамчылык, кайдыгерлик, кара мүртөздүк категорияларын талдаган [Кулматов, Н. Кыргызчылык [Текст] / Н. Кулматов. – Бишкек: Илим, 1994; Кулматов, Н. Разговор о честности [Текст] / Н. Кулматов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1970].

Академик О.Тогусаков менен профессор М. Алымкулов «Среда человека» - [Бишкек, 2013. - 178 с.] аттуу монографияда байыркы этностун жаратылыш менен диалектикалык карым катнашын философиялык рефлексиянын негизинде изилдешет. Бул көз караш бардык нерсенин башаты жаратылышта экендиги жөнүндөгү ой менен үндөшүп турат. Мындан тотемизмдеги жаратылыштык объектилер менен процесстердин, кубулуштардын себептик натыйжалык байланышы жөнүндөгү түшүнүк келип чыккан.

М. Жумагулов өзүнүн «Понятие “связь”» (1991), «Причинно-следственные связи во взаимоотношении общества и природы (1986), «Взаимодействие человека и природной среды: диалектический анализ» (1996), «Экологическая ситуация как объект философского анализа» (2001) сыяктуу эмгектеринде экологиялык маданият менен нравалык аң-сезимдин терең өз ара байланышын изилдеген. Аталган маселе социумду туруктуу өнүктүрүүнүн негизи катары баалуу.

Ө. Козубаевдин «Кыргыз элинин этикалык ойлом тарыхынын динамикасы» аттуу эмгегинде кыргыз элинин этикалык ойломунун тигил же бул жагын ар тараптуу өңүттө караган илимий адабияттар талданып, философиянын өнүгүү контекстиндеги жакшылык жана жамандык түшүнүктөрү, эмпирикалык этиканын табияты ачылды, легендарлуу ойчулдардын, заманчы жана демократ акындардын чыгармаларындагы адеп-ахлактык түшүнүктөрдүн философиялык табияты каралды, аалам менен адам

биримдигинин жана карама-каршылыгынын этикалык жагы иликтенип, азыркы илимдин этикасынын глобалдык актуалдуулугу аныкталды.

А. А. Бекбоевдин илимий изилдөөлөрүндө, тактап айтканда, «Антикалык жана чыгыш ойчулдарынын окууларындагы зарылдык жана кокустук концепциялары» жана «Зарылдык жана кокустук: тарыхый философиялык анализ» аттуу монографияларында байыркы мезгилдеги ойчулдардын, тактап айтканда, Демокрит, Эпикур, Платон, Аристотель, ошондой эле Аль-Кинди, Аль-Фараби, Инб-Сина, Ибн-Рушд сыяктуу чыгыш ойчулдарынын зарылдык жана кокустук жөнүндөгү көз караштары изилденип, дүйнө таанымдык маселелер философиялык рефлексиянын алкагында талданган. Аталган изилдөөлөрдө зарылдык, кокустук категорияларынын таанып-билүүчүлүк аспектилери онтологиялык жана диалектикалык көз караштан иликтенет. Аны менен катар эле метафилософия, «синергетика» сыяктуу философиялык түшүнүктөр методологиялык жана концептуалдык мааниде каралат.

Ы. Мукасов «Кыргыз элинин философиялык ойломунун тарыхый динамикасы» аттуу монографиясында калкыбыздын социалдык-философиялык ой жүгүртүү салты коомдук жашоонун талаптарына жооп катары пайда болуп, ыраатуулук принцибинин негизинде муундан-муунга өтүп, сакталып келгендигин белгилейт. Элдик руханий баалуулуктардын сакталып калышында калкыбыздын, алдыңкы идеяларды алып жүргөн инсандардын, жазуучулардын, акындардын, ойчулдардын, сүрөтчүлөрдүн ролу зор деп белгилейт.

Н. К. Саралаевдин эмгектери философиянын тарыхындагы теориялык проблемаларга арналып, биздин изилдөөгө методологиялык негиз иретинде зор кызмат аткарат. Анын «Түшүнүктөр дүйнөсү: мифтен теорияга» жана «Тарыхыйлуулук жана логикалуулук: ноуменден феноменге» аттуу изилдөөлөрүндө каралган дефинициялардын түшүнүктүк диалектикасы филогенездик жана онтогенездик феноменологиянын жана философиянын тарыхый эволюциялык процесстеринин негизинде талдоого алынган. Изилдөөдө каралган маселенин тарыхый-логикалык формалары жалпы логикалык методдордун негизинде ишке ашкан.

Р. Д. Стамова «Личность в современном Кыргызстане» аттуу монографиясында инсандык жана адеп-ахлактык аң-сезим бир эле маданий-руханий башталышка негизделип, калыптанаарын белгилейт (2008). Ал эми Ш. Б. Акмолдоева «Манас» эпосунун материалдарынын негизинде байыркы кыргыздардын социалдык жашоосунун руханий-философиялык аспектилерин изилдейт (1996, 1998).

Дж. Т. Уметалиева өзүнүн “Кыргызстандын көркөм искусствосунун калыптанышы жана өнүгүшү”, “Кыргыз көркөм мектебинин калыптануу өзгөчөлүктөрү” аттуу илимий эмгектеринде кыргыздардын элдик чыгармачылыгын талдайт. Анын “Кыргызстандын көркөм сүрөт искусствосу” аттуу эмгегинде көркөм сүрөт өнөрдүн түрлөрү искусствонун тигил же бул түрүнүн, өнүгүү деңгээлинен көз карандылыкта талдоого алынат. Бул китептин илимий-практикалык мааниси кыргыз сүрөтчүлөрүнүн тажрыйбасын жалпылоодо улуттук көркөм мектептин өзгөчөлүгүн аныктоодо жана анын спецификалык айырмачылыктарын тактоодо турат.

Адамзат цивилизациясынын контекстинде калкыбыздын искусствосундагы дүйнө тааным, адам болмушу маселелерин жана маданияттын баалуулук идеяларын изилдөөдө А. А. Бекбоевдин, Ж. Б. Бөкөшевдин, К. Сариеванын эмгектериндеги идеологиялык мүнөздөгү жалпы жоболордун мааниси өтө зор. Бул изилдөөчүлөрдүн эпистемологиялык иликтөөлөрүндө философия менен коомдук аң-сезимдин диалектикалык өз ара байланыштары көрсөтүлгөн.

К. Ш. Дюшалиевдин “Кыргыз эл ырлары, термелери жана дастандары” аттуу эмгегинде вокалдык музыкага таандык болгон бардык жанрлар чагылдырылган: мында байыркы ырлардан баштап, азыркы мезгилдеги көрүнүктүү элдик ырчылардын аткаруусундагы классикалык ырлар жана дастандар камтылган.

Кыргыз этностук маданият системасындагы адам болмушу түшүнүгүнүн эволюциясы жана орто кылымдагы ойчулдардын дүйнө таанымындагы адам болмушунун мааниси Г. С. Токоеванын изилдөөсүндө көрсөтүлгөн [2015].

Г. Т. Ботоканова «Роль философов в историко-философской науке» аттуу изилдөөсүндө «философема» түшүнүгүн аныктоодо түрдүү ыкмаларды талдайт. Философия тарыхынын классиктеринин жана орус изилдөөчүлөрүнүн эмгектерине талдоо жүргүзүүнүн негизинде «философема» түшүнүгүнө аныктама берет. Философия – маданий эстеликтерде камтылган философиялык тартиптин идеяларынын, концепцияларынын жыйындысы. Кыргыз элинин философиялык ой жүгүртүүсү салттуу маданияттын түрдүү экспонаттарында чагылдырылганы белгиленет. www.gramota.net/materials/3/2017/4/7.htm

К. А. Исаков «Перипатетикалык эстетиканын имплициттик мазмуну» аттуу монографиясында перипатетикалык эстетиканын ички маңызын тарыхый-философиялык контекстте иликтеп, орто кылымдардагы Чыгыш ойчулдарынын дүйнө таанымына философиялык талдоо жүргүзүп, алардын гуманисттик, дүйнө караштык идеяларын терең ачып берген.

Кыргызстандын философиялык ой жүгүртүү тарыхында нравалык аң-сезимдин ар тараптуу аспектиери Б. А. Аманалиевдин (1963), Ш. Б. Акмолдоеванын (1995, 2005), Р. А. Аманованын (2017), М. Алымкуловдун, А. А. Бекбоевдин (1989), Ж. Б. Бөкөшевдин (2001), А. Х. Бугазовдун, Ч. Баялиева-Касымалиеванын, А. Ч. Какеевдин (2009), Ы. М. Мукасовдун (2004, 2018), Ч. И. Нусуповдун, К. Сариеванын, Р. Д. Стамованын, О. А. Тогусаковдун Э. С. Орозалиевдин, Э. К. Шарипованын (2008), М. М. Эдилованын, А. Б. Элебаеванын, К. А. Исаковдун, Г. С. Токоеванын ж.б. эмгектеринде изилденген.

Изилдөөчү Г. А. Мукамбаева байыркы кыргыз коомчулугунун ичиндеги жеке жана коомдук турмушту калыптандыруу жана жөнгө салуу механизм, бул механизм кандай негизде түзүлгөнүн жетишээрлик кеңири баяндап берген [Мукамбаева, Г.А. Манас и право / Г.А. Мукамбаева. – Бишкек, 2003. –с. 226–227].

XIX кылымда кыргыз уруулары менен уруктары көп сандаган түрлөргө бөлүнгөнүнө карабастан, белгилүү советтик этнограф жана түрколог С. М. Абрамзон белгилегендей: «Борбордук Азиянын башка элдериндегидей эле, бул бөлүнүү дагы алгачкы коомдун туугандык түзүлүшүнө туура келбейт».

Кыргыздарды «аймактык-экономикалык жана коомдук-саясий кызыкчылыктардын жалпылыгы бириктирген» [Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Фрунзе: Кыргызстан, 1990. - с. 227]. Кыргыз этносунун салттуу чөйрөсүндө инсандын нравалык аң-сезиминин калыптанышы түздөн-түз үй-бүлөдө жүрүп, уруулук байланыштар жана мамилелер системасындагы негизди түзгөн.

Адеп-ахлактык аң-сезим этникалык өзөккө ээ, андан тышкары ал “этникалуулуктан, формалардан, белгилерден, учурлардан жана параметрлерден тышкары жашай албайт. Үй-бүлөлүк жашоо, негиздер, карым-катнаштардын никелик формалары, мүнөзү, спецификалык өзгөчөлүктөрү, тамак-аш маданияты да этнотүзүүчү факторлорго таандык. Кептин маңызы адеп-ахлактык аң-сезимдин алып жүрүүчүлөрү ар дайым конкреттүү адамдар, инсандар, ал эми адеп-ахлактык аң-сезим адамдын аң-сезиминин бир бөлүгү болуп саналышында турат, мында этникалык факторлор үстөмдүк кылууну уланта беришет.

Азыркы дүйнөдө илим менен техниканын өтө тез өнүгүшү массалык аң-сезимдин өзгөрүшүнө моралдык шарттарды түзөт, анткени акыркысы анын бир бөлүгү болуп саналат. Ал эми ошол эле учурда салттуу нравалык аң-сезим диний аң-сезим сыяктуу эле турмуштун сырткы өзгөрүүлөрүнөн кандайдыр-бир кечендөө менен мүнөздөлөт, бул дагы азыркы доордун негизги карама-каршылыктарынын бири болуп саналат.

Биринчи баптын **«Классикалык этиканын алкагындагы нравалык аң-сезимдин тарыхый-философиялык экспликациясы»** деп аталган экинчи параграфында чет өлкөлүк изилдөөчүлөрдүн адеп-ахлактык аң-сезим жөнүндөгү көз караштары аныкталат.

Нравалык аң-сезим моралды, адамдар ортосундагы карым-катнаштарды, жашоонун маанисин, бакыт түшүнүгүн, жакшылык менен жамандыкты, адеп-ахлактык баалуулуктарды, моралдын себептерин жана мыйзамдарын изилдеген философиялык ой жүгүртүүнүн багыты катары аныкталган этика сыяктуу философиялык предметтин талдоо объектиси болуп саналат. Этика терминин илимий жүгүртүүгө Аристотель киргизген, ал аны «практикалык» философиянын изилдөө тармагын белгилөө үчүн колдонгон, «биз эмне кылышыбыз керек?» деген негизги суроого жооп берүүгө аракет кылган. Аристотель: «Рахат жана азап менен биздин бардык иш-аракеттерибиз башкарылат, кээ бирлери көбүрөөк, башкалары азыраак. Демек, бардык этика сөзсүз түрдө ырахат менен азапты караш керек. Анткени иш үчүн кубануу жана азап тартуу жакшыбы же жаманбы, бул маанилүү», – деп ырастаган [Аристотель. Никомахова этика // Сочинения в 4 т. – Т. 4 / Перев. и ред. А. И. Доватура. – М.: Мысль, 1983. - с.173]. Эки миң жылдан кийин атактуу англиялык философ, эмпиризм менен либерализмдин өкүлү Дж. Локк да ушул эле ойду айтат, ал этиканы «адамдын бакытка алып баруучу иш-аракеттеринин эрежелерин жана чараларын, ошондой эле аларды колдонуунун жолдорун табуу катары карайт. Бул жерде максат таза ойлоону жана чындыкты гана эмес, адилеттүүлүк жана ага туура келген жүрүм-турумду да билүү» [Локк Дж.

Эмпиризм: Опыт о человеческом разумении // Сочинения в 3 томах. – Т. 2. – М.: Мысль, 1985. – с. 200] деп ырастаган.

Орто кылымдар чиркөөсүнүн дүйнө таанымынын негиздери Августин Аврелийдин эмгектеринде чагылдырылган, ага «Кудайдын ырайымы» жөнүндөгү окуу таандык. Анын айтымында, чиркөө адамдар менен кудайдын ортосунда ортомчу болот, анткени кудай эң жогорку жакшылык, бийлик жана моралдык мыйзам болуп саналат. Августиндин көз карашы боюнча, адам үчүн жердеги жыргалчылыктар экинчи орунда турат. Жамандык, анын айтымында, жакшылыктын жоктугу болуп саналат. Биринчи христиан философу эсептегендей, адам өз алдынча кыйратуучу башталышка, жашоосунун зарыл шарты болгон эрк эркиндигине ээ.

Тарыхый сахнага капиталисттик формациянын жана буржуазия, пролетариат сыяктуу жаңы таптардын келиши менен укук маселеси курч актуалдаша баштайт. Орто кылымдагы шаарлардын түпкүрүндө пайда болгон жана Агартуу мезгилинде абдан күчөгөн буржуазиянын жаңы тобу мурдагы доорго мүнөздүү болгон бардык укук системасын кайра карап чыгууну талап кыла баштады. Бирок моралдык аң-сезим өзгөрмөйүнчө мыйзамдын трансформацияланышы мүмкүн эмес эле. Демек, мыйзамды өнүктүрүү менен, бир жагынан, реалдуу жашоодогу өзгөрүүлөрдү бекемдөө үчүн жаңы тап олуттуу каржылык, материалдык ресурстарга ээ болуп, ал аркылуу коомдук, саясий турмушка олуттуу таасир этүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон, экинчи жагынан нравалык аң-сезимде болуп өткөн өзгөрүүлөрдү чагылдыруу бир катар европалык мамлекеттерде коомдун ичинде түзүлгөн күчтөрдүн балансына ылайыктуу реалдуу турмушта укуктарды кайра бөлүштүрүүнү талап кылган. Эгерде, жогоруда айтылгандай, орто кылымдарда теңдик, жардам берүү, боорукердик жана башка ушул сыяктуу категориялар формалдуу мүнөзгө ээ болуп, реалдуу жашоого эмес, адеп-ахлактык идеалга көбүрөөк байланыштуу болсо, ал эми Агартуу доорунда эркиндиктин жана теңдиктин категориялары менен идеялары олуттуу жогорулаган материалдык ресурстар, өндүрүштүк мүмкүнчүлүктөр аркылуу бекемделген, бул эркиндик, теңчилик идеясын ишке ашырууга мүмкүндүк берген. Жаңы мезгилде нравалык аң-сезим дин убада кылган жыргалчылыктарды адамдын өмүр жолу бүтүп калганда эмес, «ушул жерден жана азыр» ала турган реалдуу жашоого толугу менен багыт алган. Аталган түшүнүк адамдын акыл-эсине, анын эркине жана эркиндигине көз каранды болгон. Ошентип, акыл-эс, эрк жана эркиндик категориялары адамдын нравалык аң-сезиминде негизги категория болуп калган.

Нравалык аң-сезимдин эволюциясынын кийинки этабы Агартуу доору менен байланышкан, бул европалык гана эмес, ошондой эле дүйнөлүк маданияттын ачкычтарынын бири болуп саналат, анткени ал илимий, философиялык жана коомдук пикирдин тез өнүгүшүнө байланыштуу болгон, ошондон тартып, европалыктар өз маданиятын жана таасирин бүткүл дүйнөгө тарата алгандыктан, көптөгөн азыркы элдердин мүнөзүн жана нравалык аң-сезимин олуттуу түрдө аныктайт. Агартуу доору рационализмге жана эркин ой жүгүртүүгө негизделген. Ошол доордун интеллектуалдык кыймылы Европанын жана колонияланган Американын этикалык жана коомдук турмушундагы

кийинки өзгөрүүлөргө чоң таасирин тийгизип, мурдагы аристократиянын коомдогу лидерлик ордун жаңы таптарга жана ээликтерге өткөрүп беришине салым кошуп, чиркөөнүн абройлуу бийлигин жана анын социалдык, интеллектуалдык, маданий турмушуна таасирин жокко чыгарган. Мына ушунун баары нравалык аң-сезимдин өзгөрүшүнө олуттуу түрдө белгилүү таасирин тийгизген.

И. Канттын этикалык философиялык окуусунда борбордук концепция категориялык императив болгондугу белгилүү, ал ойчулдун пикири боюнча, адеп-ахлактуулуктун эң жогорку принциби, жалпы мыйзамы, баштапкы талабы катары саналат. XX жана XXI кылымдын биринчи он жылдыктарында глобалдык экологиялык катастрофа коркунучу ушунчалык айкын болуп калгандыктан, адамзат экологиялык императивди иштеп чыгуу зарылчылыгына туш болду, ал ошол эле учурда адеп-ахлактык императив иретинде баалуу [Кант, И. Религия в пределах только разума [Текст] / И. Кант. – СПб, 1908. – 302 с.; Кант, И. Собрание сочинений в 8 т. – Т. 4. – М.: ЧОРО, 1994. – с. 379].

Г. Гегель адеп-ахлакты акыл, рух, өзүн-өзү андоо сыяктуу категориялар менен байланыштырат. Ал белгилегендей, «акыл – бул тирүү рух, мында индивид нерсе катары туюнтулган жана жеткиликтүү гана эмес, анын аныктамасын, башкача айтканда, өзүнүн универсалдуу жана индивидуалдык маңызын табат.....» [Гегель, Г. В. Феноменология духа / Г.В.Ф. Гегель; пер. Г. Шпета. – СПб.: Наука, 1992. – с. 189–190].

Жогоруда айтылгандардын бардыгы Агартуу доорунда нравалык аң-сезимде фундаменталдык революция болгондугун ырастоого негиз берет, бул Европада нравалык аң-сезимдин эски диний парадигмасынан жаңысына өзгөрүү болгондугуна байланыштуу эрк, акыл жана эркиндик сыяктуу категориялар аныктоочу категорияларга айланган. Акыл чектелүү, эркиндик жана эрк акыр аягында өзүм билемдикке алып келген, бул адамдын өзүмчүлдүк табиятынан жана анын учурдагы, күнүмдүк кызыкчылыктарга, “бул жерге жана азыркыга” багытталгандыгынан келип чыккан.

«Этика жашоомду жана бактымды канчалык курмандыкка чалышым керек экенин жана башка жашоонун өмүрү жана бактысы үчүн өзүм үчүн канча сактоо керек экенин аныктоого умтулат. Ушундай жол менен колдонмо, салыштырмалуу этиканы түзөт. Ал жашоону сактоого жана өнүктүрүүгө кызмат кылган нерсени гана жакшы деп билет» [Швейцер, А. Культура и этика [Текст] / А. Швейцер. – М.: Прогресс, 1973. – с. 306].

А. Швейцер мындай абалдан чыгуунун жолун өзү аныктагандай, «өмүрдү сыйлоонун абсолюттук этикасын» кабыл алуудан көргөн. Ал чыр-чатакты анын кызыкчылыгы үчүн таштабайт, тескерисинче, аны канчалык деңгээлде этикалык бойдон кала аларын жана жашоону жок кылуу же зыян келтирүү зарылчылыгына канчалык баш ийе аларын, демек, ал канчалык деңгээлде өзү чечүүгө мажбурлайт» [Швейцер, А. Культура и этика [Текст] / А. Швейцер. – М.: Прогресс, 1973. – с.307] деп белгилейт.

Демек, нравалык аң-сезим А. Швейцердин идеясы боюнча «абсолюттук этика», «жашоого каалоо» сыяктуу категориялар менен толукталууга тийиш, «абсолюттук этика» адамдарга гана эмес, бардык жандыктарга да тиешелүү

болушу керек, «жашоону каалоо» «абсолюттук этиканы» ишке киргизүүгө жана ага акыл-эсти баш ийдирүүгө жөндөмдүү.

Советтик доордо С. Ф. Анисимов, Л. М. Архангельский, Э. А. Баллер, В. А. Блюмкин, М. С. Бурабаев, В. Т. Ганжин, А. А. Гусейнов, Ю. Ж. Жумабаев, О. Г. Дробницкий, В. П. Кобляков, С. Н. Косолапов, Г. В. Кузнецова, А. И. Титаренко жана башка изилдөөчүлөр нравалык аң-сезимдин түрдүү маселелерин иликтешкен.

Диссертациянын «**Нравалык аң-сезимдин концептуалдык маңызы жана анын ааламдашуу шартындагы көйгөйлөрү**» аттуу экинчи бабы үч параграфтан турат.

Изилдөөнүн объектиси болуп кыргыз элинин тарыхый жана социалдык-философиялык феномени иретинде каралган нравалык аң-сезим эсептелет, ал эми изилдөөнүн **предмети** – нравалык аң-сезимдин маңызы жана анын азыркы шартта калыптануу өзгөчөлүктөрү.

Методологиянын жана изилдөөнүн методдорун адеп-ахлактуулук жана нравалык аң-сезим менен байланышкан маселелер боюнча ата-мекендик, ошондой эле чет элдик окумуштуулардын, философия өкүлдөрүнүн эмгектери, көз караштары, идеялары жана жоболору түздү. Диссертациялык изилдөөнү концептуалдуу кароодо автор тарыхыйлуулук, системалык, формалдык-логикалык, абстракциялык, аналогиялык ж.б.у.с. илимий изилдөөнүн жалпы принциптерине таянды. Салттуу маданияттын жана адеп-ахлактуулуктун өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен системалык-бүтүндүк, маданий-цивилизациялык ыкмалар кеңири колдонулду.

Экинчи баптын «**Нравалык аң-сезимдин социалдык-философиялык маңызы**» деп аталган биринчи параграфында адеп-ахлактык аң-сезимдин социалдык-философиялык маңызы ачылып берилет.

Белгилүү бир тарыхый мезгилдеги же көз ирмемдеги коомдун жана бүтүндөй элдин өнүгүү табияты менен адеп-ахлактык абалынын жетишээрлик так, толук картинасына ээ болуу үчүн биринчи кезекте анын табиятын, маңызын түшүнүү зарыл.

Адеп-ахлактык аң-сезим татаал, көп баскычтуу система, феномен болгондугуна байланыштуу бүтүнкү күнгө чейин көптөгөн аныктамаларга ээ. Адеп-ахлактык аң-сезим - коомдук аң-сезимдин формаларынын бири, анын башка формалары сыяктуу эле социалдык турмуштун чагылышы. Анда адеп-ахлактуулуктун субъективдүү жагы катары тарыхый өзгөрүп турган нравалык мамилелер камтылган.

Адеп-ахлактык аң-сезимде эки негизги принципти бөлүп көрсөтүүгө болот: эмоционалдык жана интеллектуалдык. Эмоционалдык башталыш дүйнө туюм жана дүйнө тааным түрүндө чагылдырылат; бул жашоонун ар кандай аспектилерине жеке мамилени билдирген адеп-ахлактык сезимдер. Интеллектуалдык башталыш моралдык нормалардын, принциптердин, идеалдардын дүйнө түшүнүмү, муктаждыктар, жакшылык жана жамандык, адилеттүүлүк, абийир түшүнүктөрүн андап билүү түрүндө берилген.

Адеп-ахлактык аң-сезимдин түзүлүшүндө эки башатты бөлүп көрсөтүүгө болот: күнүмдүк жана теориялык; теориялык аң-сезимдин деңгээлине

көтөрүлгөн адам өзүнүн сезимдерин босогодо калтырбайт, алар да жаңы деңгээлге көтөрүлүп, аталган кыймылда өзгөрөт. Күнүмдүк адеп-ахлактык аң-сезимдин адамдардын жашоосундагы маанисин бардык тарыхтын аралыгында адамдардын адеп-ахлактык жашоосунда басымдуу көпчүлүгү күнүмдүк аң-сезимдин деңгээли менен чектелип келгендиги да ырастайт. Бирок өз ара байланышта болуу менен адеп-ахлактык аң-сезимдин социалдык-теориялык деңгээлдеринин да өзүнчө айырмачылыктары бар, алардын бири моралдык кубулуштардын чагылдырылышынын тереңдигинде турат. Күнүмдүк деңгээлде адамдар негизинен эмпирикалык кабыл алынган маалыматтар менен аракеттенишет жана коомдук турмуштун айрым кубулуштарынын тереңдигин жана маңызын түшүнө алышпайт.

Адеп-ахлактык аң-сезимдин күнүмдүк деңгээлин адамдардын ортосундагы күнүмдүк, күндөлүк кайталануучу мамилелерди чагылдырган адеп-ахлак нормалары, баа берүүлөр, үрп-адаттар түрүндө берилген дүйнөнү өздөштүрүү жолу катары аныктоого болот. Теориялык – адеп-ахлак маселелерин чагылдырган моралдык түшүнүк, концепция түрүндө берилген дүйнөнү өздөштүрүү ыкмасы катары каралат.

Азыркы илимий адабияттарды талдоо көрсөткөндөй, бүгүнкү күндө адеп-ахлактык аң-сезимдин түзүлүшү боюнча бирдиктүү пикир жок. Айтылгандын баары бүтүндөй адеп-ахлактык аң-сезимдин, анын структурасынын жетишээрлик толук сүрөттөлүшүн бербейт, аны изилдеген А. И. Титаренко белгилегендей: «Адеп-ахлактык аң-сезимдин структурасы – бул деңгээлдердин системасы гана эмес, ал бардыгы өз ара байланышта болгон жана ар бир элемент башка элементтер менен өзгөчө байланышта гана мааниге ээ болгон бүтүндүк» [Титаренко А. И. Структуры нравственного сознания: Опыт этико-философского исследования. – М.: Мысль, 1974. – с. 227]. Аталган көз карашты карманып, ошондой эле адеп-ахлактык аң-сезимди изилдөөдө конкреттүү тарыхый мамилеге таянып, бул татаал кубулушту талдоо күнүмдүк деңгээлден башталышы керек.

Адеп-ахлактык аң-сезимдин күнүмдүк деңгээли каада-салт, үрп-адат, нормалар жана баалоо сыяктуу структуралык компоненттер менен көрсөтүлүшү мүмкүн. Үрп адат - бул кайталанма аракеттердин системасы түрүндө реалдуулукту чагылдырган, коомдук мамилелерди өндүрүштүк эмес чөйрөдө жакшылык менен жамандыктын өнүтүнөн жөнгө салуучу, коомдук пикирдин күчүнө таянган, ырым-жырым менен тыгыз байланышта болгон күнүмдүк адеп-ахлактык аң-сезимдин туруктуу элементи.

Каада-салт – бул анын ишмердүүлүгүнүн эмоционалдык жагы менен тыгыз байланышта болгон, адамдын жүрүм-турумун адамдардын ортосундагы гумандуу адеп-ахлактык мамилелерди өнүктүрүүгө жана чындоого багыттоочу, анын ар кыл чөйрөлөрүндө коомдук турмушту активдүү чагылдырган, тарыхый калыптанып калган кадимки адеп-ахлактык аң-сезимдин бекем жана туруктуу элементи.

Адеп-ахлактык норма – адамдардын жүрүм-турумунун жол берилүүчү жана милдеттүү варианттарынын бир түрү болуп саналган, анын негизинде инсандардын иш-аракетин жана мамилелерин жакшылык менен жамандык

өнүтүнөн жөнгө салуу ишке ашырылуучу моралдык аң-сезимдин структуралык элементи. Адеп-ахлактык баа берүү – моралдык аң-сезимдин структуралык элементи, анын жардамы менен адамдын жүрүм-турумунун адеп-ахлак нормаларына ылайык келүүсү же туура эместиги белгиленет.

Жогоруда келтирилген бардык структуралык элементтер бири-бири менен тыгыз байланышта, бирок бул деңгээлдин негизин адеп-ахлак нормалары түзөт, анткени алардын жардамы менен адамдардын кызыкчылыктарын шайкеш келтирүү, баарлашуу процессин уюштуруу, мамилелерде адамгерчиликтин ошол минимумун сактоо жана кайра жаратуу, ансыз коммуникациянын субъекттеринин өз ара аракеттенүүсүн элестетүү мүмкүн эмес.

Абстракциянын жогорку даражасы теориялык моралдык аң-сезимге мүнөздүү, аны Г. Г. Акмамбетов «Керектүү, идеал, жашоонун мааниси жөнүндөгү система» деген [Акмამбетов Г. Г. Нравственная культура и личность. –Алма-Ата: Знание, 1988. – С. 74].

Адеп-ахлактык аң-сезимдин негизги элементтери катары баалуулуктарды жана баалуулук багыттарды бөлүп көрсөтүүнүн мыйзамдуулугу эсептелет. Биринчиден, алар белгилүү бир максаттарга жетүү үчүн адамдардын аң-сезиминин жалпы баа берүүчү-императивдик умтулуусун туюндурганы менен түшүндүрүлөт. Экинчиден, баалуулуктар жана баалуулук багыттары субъект тарабынан чагылдырылган дүйнөнүн жеке маанилеринин системасын өзүнө сиңирет. Үчүнчүдөн, баалуулуктар жана баалуулук багыттар адеп-ахлактык аң-сезим менен адамдын жүрүм-турумунун ортосундагы байланыш болуп саналат. Адеп-ахлак нормаларынын баалуулук негизи аларда туура жана туура эмес, жакшылык менен жамандык жөнүндө маалыматтар камтылган, ошонун негизинде адам адеп-ахлактык жүрүм-турумдун эң жакшы вариантын тандайт. Белгилүү бир өлчөмдү, инсандын жүрүм-турумунун алкагын белгилөө менен нормалар адамдык мамилелерди иретке келтирүүгө көмөктөшөт.

Баалуулуктардын жана баалуулук багыттардын психологиялык аспектиери жөнүндө сөз кылып жатып, адеп-ахлактык аң-сезимдин бул структуралык элементтери анын багытын аныктоочу субъекттердин ишинин бардык түрлөрү жана формалары үчүн мотивдердин, стимулдардын курамына органикалык түрдө кирерин белгилей кетүү керек. Адеп-ахлактык аң-сезимдин структурасына баалуулук багыттарды киргизүү жүрүм-турум мотивациясынын эң кеңири таралган социалдык детерминанттарын алууга мүмкүндүк берет, алардын келип чыгышын коомдун социалдык-экономикалык табиятынан жана инсан калыптанган чөйрөдөн жана адамдын күнүмдүк жашоосу кайда өтөт ошол жактан издөө керек.

Адеп-ахлактык аң-сезимдин баалуулуктар системасынын маанилүү элементи болуп жалпылоонун эң жогорку деңгээлин билдирген адеп-ахлактык түшүнүктөр саналат, аларга жакшылык менен жамандык, адилеттүүлүк, бакыт, жашоонун мааниси ж.б. таандык. Адеп-ахлактык аң-сезимдин бул баалуулук түшүнүктөрү адамдардын ортосундагы өз ара аракеттенүүнүн жана мамилелердин чагылдырылышынын бир формасы болуп саналып, тарыхый жактан өзгөрмөлүү келет. Бирок, ага карабастан, бул түшүнүктөрдүн маңызы кайсы убакта жана кайсы доордо болбосун, алар адеп-ахлактык деп эсептелген

нерсени түшүнүшкөн, ал эми "жамандык" деп адеп-ахлаксыз, айыпталган жагдайлар саналат. Адамдардын иш-аракеттери коомдун адеп-ахлак нормаларына ылайык келсе жакшы, ал эми бул ченемдерге карама-каршы келсе жаман деп бааланат.

Адеп-ахлактык баалуулуктар системасынын өзөгүн түзгөн моралдык принциптер аркылуу коомдун адеп-ахлак системасынын маңызы, анын социалдык-тарыхый мааниси ачылат. Алар адам үчүн идеологиялык, күндөлүк жөнгө салуучу мааниге ээ болгон ийкемдүү жана универсалдуу жетекчиликке муктаждык болгондо пайда болот. Моралдык принциптер – кеңири калыптанган ченемдик көрсөтмөлөр, фундаменталдуу «башталгычтар», маанилүү мыйзамдар. Бир жагынан, алар адамдын маңызын аныктайт, ага анын ар түрдүү иш-аракеттеринин маанисин жана жалпы максатын ачып берет, ал эми экинчи жагынан, ар бир күн үчүн конкреттүү чечимдерди иштеп чыгуу үчүн көрсөтмө болуп саналат. Принциптерде нормалардан айырмаланып, жүрүм-турумдун даяр моделдери жана үлгүлөрү белгиленбейт, жүрүм-турумдун жалпы багыты гана берилет. Алар ошондой эле универсалдуу элементтерди камтыйт жана көптөгөн муундардын тажрыйбасы бириктирилген.

Экинчи баптын экинчи параграфы **«Ааламдашуу процессинин алкагындагы нравалык аң-сезимдин позитивдүү жана негативдүү жагдайлары»** деп аталып, ааламдашуу процессинин алкагындагы нравалык аң-сезимдин позитивдүү жана негативдүү жагдайлары аныкталат.

Адеп-ахлактык аң-сезим – бул руханий реалдуулуктун органикалык бөлүгү, салыштырмалуу өз алдынчалыкка ээ болуу менен бирге коомдук турмушка диалектикалык көз карандылыкта болгон жалпы социалдык адамдын жашоосунун идеалдуу формасы. Коомдун жашоо ишмердүүлүгүнүн руханий түзүүчүсү катары ал бүтүн, бирок кризистик мезгилде коомдук аң-сезим өзүнүн негизи – базиси, коомдук болмушу менен ажырымды башынан өткөрөт же анын кризистик тенденцияларын чагылдырат.

Глобалдык көйгөйлөрдүн бир жалпы негизи бар, ал илимий-техникалык прогресстин негизинде пайда болгон тез өнүгүп жаткан технологиялык цивилизациянын натыйжасында калыптанган жана бул маданият менен цивилизациянын цивилизациясынан техникалык жактан артта калган, салттуу коомдук аң-сезим жана аны менен бирге сөзсүз түрдө салттуу моралдык аң-сезим жогорку деңгээлде сакталып келет.

«Ааламдашуу» түшүнүгүнүн өзү бул кубулуштун система түзүүчү өзгөчөлүгүн жана планетардык мүнөзүн баса белгилейт. Ааламдашуу – объективдүү процесс, адам жашоосунун ар кандай чөйрөлөрүнүн интеграциясынын сапаттык жаңы баскычы. Ал өлкөлөр менен элдердин өз ара байланышы жана көз карандылыгы, дүйнөлүк каржылык-экономикалык мейкиндиктин калыптанышы, маалыматтык революция, билимдин коомдук байлыктын негизги элементине айланышы менен мүнөздөлөт.

Ааламдашуу – глобалдуу коомдук мейкиндикти бир бүтүнгө жабуучу объективдүү реалдуулукту сүрөттөгөн көрүнүш. Бирок «ааламдашуу» термининин өзү али так аныктамага ээ боло элек, ал чагылдырган процесстер жетишээрлик структуралаштырылбай, изилденип бүтө элек. Биздин

түшүнүгүбүздө ааламдашуу – бул өткөөл мезгилдеги коом тарабынан түзүлгөн, чектери менен так түшүнүгү жок, техногендик формация болгон кризистик процесс. Коомдун аң-сезиминде ааламдашуу төмөнкүчө чагылдырылган: өткөнгө кайтуу жок, келечек белгисиз. Коомдун мындай мамилеси дүйнөнүн анын айтылбаган касиеттери менен аныктап, жаңы багыттарды белгилейт.

А. Н. Чумаковдун пикиринде «Ааламдашуу» термини этимологиялык жактан бүтүндөй планетанын масштабы менен байланышкан, аймактык камтуу жагынан социалдык организмдин бул чектелүү абалына жетишүү процессин талдоо аркылуу байкоого болот» [Чумаков, А. Н. Глокализация // Глобалистика: Международный междисциплинарный энциклопедический словарь. – М.; СПб.; Нью-Йорк, 2006. – С. 243]. В. И. Данилов-Данильян белгилегендей, «ааламдашуу логикага караганда тарыхый парадигмадан бир топ чон даражадагы концепция болуп саналат: ааламдашуу теориясы, анын аспектилеринин өз ара байланыштарынын жетишээрлик так жана таасын анализи жок» [Данилов-Данильян, В. И. Устойчивое развитие – проблема выживания человека // Наука. Общество. Человек. – 2004. – №4. – С. 143]. Ааламдашуу - коомдун өнүгүшүнүн азыркы этабындагы объективдүү процесс жана бул процесстен обочолонуу аны менен күрөшүү сыяктуу эле мүмкүн эмес. Ааламдашуунун мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу көптөгөн ой-пикирлерди жалпылоо менен, биринчи кезекте, төмөнкүлөрдү атасак болот:

- адамдардын турмушунун ар түрдүү чөйрөсүндө өлкөлөрдүн жана элдердин өз ара байланышынын жана көз карандылыгынын өсүшү;

- планетардык масштабдагы дүйнөлүк рыноктун калыптанышы жана айрым экономикалардын дүйнөлүк системага биригиши;

- маалыматтык революция жана акыркы компьютердик-медиа-технологияларга, Интернетке негизделген байланыштын дүйнөлүк тармагын түзүү;

- улуттар аралык уюмдардын жана трансулуттук бирикмелердин ролун олуттуу жогорулатуу жана иш чөйрөсүн кеңейтүү;

- дүйнөнү универсалдуу кылуу, либералдык-демократиялык жана социалдык-маданий баалуулуктар системасын кеңири жайылтуу;

- глобализмдин идеологиясын жана саясатын жайылтуу;

- объективдүү процесс катары ааламдашуу планетардык мүнөзгө ээ болуп, татаалдашып, мейкиндикте жана убакытта кеңейүүдө; дүйнөлүк аренага таасир көрсөтүү үчүн айрым социалдык топтордун ортосундагы талаш-тартыштардын жана пикир келишпестиктердин предмети болуп саналат.

Биздин өлкөбүз жана аны мекендеген элдер, ошондой эле дүйнөлүк коомчулук коомдук болмуштун жолун жана ага ылайыктуу коомдук аң-сезимдин формасын сапаттык жактан өзгөртүү шартында гана өнүгө алат. Цивилизация коомдун өнүгүүсүнүн экономикалык, материалдык жана материалдык векторун койгон, бирок ааламдашуу шартында тиешелүү руханий-адеп-ахлактык пайдубал түзө элек.

Мындай глобалдуу социомаданий мутациянын мүмкүндүгүнө өзгөчө реакция катары XX кылымдын 90-жылдардын орто ченинде түзүлгөн антиглобализация кыймылы АКШда, Германияда, Англияда, Францияда жана

Батыш менен Чыгыштын башка өлкөлөрүндө активдүү өнүгүп жатат. Азыркы коомдун өнүгүшүндө төмөнкүдөй бинардык карама-каршылыктар диалектикалык жактан өз ара байланышта болгон: экономиканын, саясаттын жана коомдун социалдык-маданий турмушунун чөйрөсүндөгү дүйнөлүк процесстердин интернационализациясы жана интеграциясы; ааламдашуу жана глобализм; ааламдашуу жана модернизация; ааламдашуу – регионалдаштыруу; интеграция жана дезинтеграция; бир полярдүүлүк (бир борбордүүлүк) жана көп уюлдуулук (көп борбордүүлүк) ж.б. Алардын бардыгы дүйнөдө карама-каршы - дүйнөлүк тарыхтын бүткүл жүрүшү тарабынан даярдалган объективдүү жана субъективдүү процесс жүрүп жатканын көрсөтүп турат, алардын башында олигархтар, өкмөттөр, ТНКнын (трансулуттук корпорациялардын) жетекчилигинен турган белгилүү бир социалдык топ ж.б. турат.

Глобалдык көйгөйлөрдүн бирдиктүү жалпы негизи бар, ал илимий-техникалык прогресстин пайдубалында пайда болгон тез өнүгүп жаткан технологиялык цивилизациянын натыйжасында калыптанган жана бул маданияттын, цивилизациялардан, техникалык жактан артта калган, ал ошентип негизинен уланып жатат, салттуу коомдук аң-сезимди жана аны менен бирге сөзсүз жана салттуу адеп-ахлактык аң-сезимди сактоо уланууда.

Глобалдык маселелер жана алар менен коштолгон ааламдашуу процесстери интенсивдүүлүктүн туруктуу тенденциясын камтыйт, бул адамзатты бирдиктүү өнүгүү стратегиясын түзүүгө түртүп жатат. Мындай стратегияны калыптандыруу негизинен философиянын маселеси. Ааламдашуу – бул кандайдыр бир илимдин чөйрөсүнө эмес, дисциплиналар аралык талдоо чөйрөсү жана табигый тарых процессин, ар кандай күчтөрдүн жана кызыкчылыктардын карым-катнашын талдоонун кеңири чөйрөсү. Ааламдашуу доорундагы мындай абал адамзаттын көптөгөн көйгөйлөрүн чечти, мисалы, маалыматты мүмкүн болушунча кыска убакытта алыс аралыктарга жеткирүү, ошондой эле биосферага басым жасап, башка жер титирөө, айлана-чөйрөнүн булганышы сыяктуу көйгөйлөрдү жаратып, табигый ресурстардын жетишсиздигин пайда кылды. Ааламдашуунун мазмуну – бул азыркы цивилизациянын кризисин пайда кылган, рационалдуу негизде материалдык жана руханий жактан негизделген коомго альтернатива таба албаган көптөгөн экономикалык, саясий, социалдык, экологиялык, руханий процесстер.

Экинчи баптын үчүнчү параграфы **«Ааламдашуу процесси жана руханий-нравалык кризис»** деп аталып, анда ааламдашуу шартындагы руханий-нравалык кризис иликтенет.

Кризис - бүтүндөй системанын жана анын элементтеринин кыймылынын багытынын өзгөрүшү, бурулуш учуру; коомдун, социалдык системанын бир сапаттык абалынан экинчисине өтүүнү камтып турат. Социалдык кризис, биринчиден, системанын кайтарылбастыгы же системаны мурунку, баштапкы абалына кайтаруу мүмкүн эместиги түрүндө, экинчиден, сапаттык кризистин сөзсүз түрдө кайталанбастыгы түрүндө көрүнөрүн эске алуу керек. Биздин изилдөөбүздүн алкагында жана анын предметин эске алуу менен кризис – ааламдашуу шартында туруксуз абалдан туруктуу абалга өтүп жаткан коомдун жашоо жолу. Кризис – бул өткөөл мезгилдеги болмуш менен элдин аң-

сезиминин ортосундагы ажырымда көрүнүп турган социомаданий жана социалдык-табигый түзүлүш системаларынын сапаттык өзгөрүшү.

XXI кылымдагы элдердин басымдуу көпчүлүгү глобалдык планетардык коомдо жашап жатышат. Мында белгилүү бир коом же эл башынан өткөргөн жергиликтүү кризистерге ар кандай глобалдык кризистер да кошулат.

Азыркы кризистик коомдо жамаат анын өзгөчөлүктөрүн жана ачылып жаткан жаңы мүмкүнчүлүктөрүн тааный элек. Ошондой эле Кыргызстан башка көптөгөн коомдор сыяктуу эле мурдагы маданий, цивилизациялык жана баалуулук негиздеринин алкагында калууга умтулууда. Коомдун «болмуш-аң-сезим» системасынын кризиси XX кылымдын аягы жана XXI кылымдын башында өзгөчө ачык-айкын көрүнгөн. Бүгүнкү күндө дүйнө сапаттык жактан өзгөрдү жана руханий чөйрө өзүнүн алып жүрүүчүсү – көбүнчө ааламдашуу деп аталган материалдык чөйрөдөн өнүгүү темпи боюнча артта калууда. К. С. Арутюнян постсоветтик мамлекеттердеги ааламдашуу процесстерин изилдеп жатып, «коомдун маанилүү подсистемаларынын коомдук турмуштун руханий чөйрөсүндөгү маданият ж.б. кыйроо же жоголуу абалы, коомдун ар кандай чөйрөлөрүнүн дисбаланстары, руханий өнүгүүнүн ар кандай формалары менен аныкталуучу азыркы замандын социалдык кризисине көңүл бурат [Арутюнян, К. С. Трансформация общественного сознания в условиях социального кризиса: дис. ... канд. филос. наук. – Саранск, 2013. 73-б.]. Бул өлкөлөрдө «коомдун социалдык кризиси көбүнчө руханий жана адеп-ахлактык кризис менен байланышкан, ал негизинен жашоонун социалдык чөйрөсүнө, мамилелерге, коомдун бүтүндөй социалдык түзүлүшүнө терс таасирин тийгизет» [Арутюнян, К. С. Трансформация общественного сознания в условиях социального кризиса: дис. ... канд. филос. наук. – Саранск, 2013. 77-б.].

Кыргызстандагы кризистик процесстер, аталган идея боюнча, ааламдашуу шартында бүткүл коомдук системанын мурунку сапаттык абалын талкалап гана тим болбостон, жаңы сапаттык абалга өтүү үчүн шарттарды түздү. Кыргызстан ар кандай жагдайлардан улам дүйнөлүк кризис менен өзүнүн системалык кризиси бири-бирин кайталаган абалга келди.

Коомдун руханий кризиси - бул жамааттын аң-сезиминде азыркы учурда дүйнө таанымдын бузулушу, маданий негиздеринин кыйрашы. Бирок, белгилей кетүүчү нерсе, бул жеңүүгө боло турган абал. Демек, маселе аны кантип жеңүүдө жана бул качан болушу мүмкүн экендигинде турат. Руханий кризисти баалуулук же «маданият кристаллы» түшүнүгү менен ажырагыс байланышта карап, деформацияланып, өткөөл мезгилди баштан кечирип жаткан коомдун бардык аспектилерин чагылдырган түшүнүк аркылуу туюндуруу мүмкүн.

Азыркы учурда адамзат цивилизациялык өнүгүүнүн салттуу жана техногендик түрлөрүнөн кийинки үчүнчү орунду ээлегендигинин көптөгөн белгилери бар, ал руханий реформаларды жана техногендик маданияттын бир катар мурдагы негизги баалуулуктарын кайра карап чыгууну талап кылат: жаратылышка болгон мамиле, күчкө сыйынуу жана деструктивдүү инновациялар, товардык-энергетикалык керектөөнүн өсүшүнө негизделген керектөө коомунун идеалдары жана техногендик цивилизациянын тездик менен

өнүгүшүнө байланыштуу баалуулуктарын ыңгайлаштыруу жана жаңы өлчөмдөргө ээ болуу зарыл.

Ааламдашуу процессинин мүнөзү жана өнүгүү багыты аныкталып турган азыркы доордун эң маанилүү өзгөчөлүктөрүнүн бири адеп-ахлактык-этикалык, экологиялык кризистен чыгуу жана анын бардык деңгээлдериндеги жагымдуу биосфера - жергиликтүү, аймактык жана глобалдык туруктуулукту түзүү менен тыгыз байланышта экендигин белгилей кетүү керек. Чындыгында экологиялык проблемаларды чечпей туруп, адеп-ахлактык-этикалык маселелерди чечүү мүмкүн эмес. Азыркы учурда адамзат табиятка ушунчалык олуттуу зыян келтирип жаткандыктан, ал адам түрүнүн жашоосуна коркунуч туудурууда. Эки багыттын – техногендик жана салттуулуктун өз ара байланышы, көз карандылыгы менен заманбап жогорку технологиялык жетишкендиктерге негизделген табигый, аймактык, жергиликтүү экосистемаларды сактоого багытталган чечкиндүү экологиялык чараларды көрүүгө мезгил келди. Бул батыштык же чыгыштык баалуулуктар системасы эмес, үчүнчүсү, заманбап техногендик маданияттын жетишкендиктерин жана бүгүнкү күндө жаңы түшүнүккө ээ болуп жаткан салттуу маданияттардын айрым идеяларын синтездөөчү нерсе. Тажрыйба көрсөткөндөй, белгилүү бир коомдордун, элдердин жана бүтүндөй цивилизациялардын өнүгүүсүнүн бардык маанилүү этаптарында дээрлик ар дайым жаңы баалуулуктар системасын түзүү же аны түп-тамырынан кайра өзгөртүү зарылчылыгы келип чыгат. Белгилей кетчү нерсе, объективдүү түрдө цивилизациялар, ошондой эле алардын алып жүрүүчүсү болгон элдер ар дайым бири-бирине каршы болуп келишкен жана кандайдыр бир деңгээлде каршылык көрсөтүп келишкен, бул адамдын табиятынан жана ресурстар үчүн болгон сөзсүз түрдөгү күрөштөн улам келип чыккан, тилекке каршы, тынымсыз өсүү тенденциясын камтыйт.

Цивилизациялык карама-каршылыктар жөнүндө жогоруда айтылгандардын бардыгын эске алуу менен, азыркы глобалдык кризис тирешүү, батыш цивилизациясы өзүнүн алдыңкы позициясын тез жоготуп жаткан чөйрөдө ресурстар, дүйнөдөгү үстөмдүк жана таасир үчүн күрөш менен шартталат деп айтууга болот, ал эми Евразия цивилизациялары тездик менен өсүүдө. Бирок карама-каршылыктарга карабастан, алардын өз ара көз карандылыгы, экономикалык, соодадан баштап, маалыматтык-маданий байланыштарга чейинки байланыштардын саны жана сапаты бир эле учурда өсүп жатат.

В. С. Степиндин айтымында, бүгүнкү күндө дүйнө маданияттардын диалогун орнотуунун натыйжасында өзгөрүшү мүмкүн, бирок ааламдагы кайсы бир маданияттын (өлкөнүн) башкаларына үстөмдүк кылуусунан трансформация болбойт [Степин, В. С. Эпоха перемен и сценарии будущего. Избранная социально-философская публицистика. – М.: Наука, 1996. – С. 23].

«Кыргыз элинин азыркы шарттагы нравалык аң-сезиминин социалдык-философиялык табияты» аттуу үчүнчү бап үч параграфтан турат.

Үчүнчү баптын **«Ааламдашуу кубулушунун алкагындагы этно-нравалык аң-сезимдин социалдык формалары»** деп аталган биринчи

параграфында кыргыз элинин адеп-ахлактык аң-сезими ааламдашуунун заманбап теориялары менен концепцияларынын аспектисинде каралат.

Кыргызстанда туруктуулукту кармоо жана прогрессивдүү өнүгүү зарылдыгынан улам коомдун турмушундагы адеп-ахлактык аң-сезимдин ролу күн санап жогорулап жатат. Биринчиден, бул коомдук аң-сезимдин органикалык бөлүгү болгондуктан, коомдук болмуш тарабынан гана аныкталбастан, ага активдүү тескери таасирин тийгизет. Экинчиден, адеп-ахлактык аң-сезимдеги бардык өзгөрүүлөр түздөн-түз же кыйыр түрдө коомдук турмуштун өзгөрүшүнөн келип чыгат. Үчүнчүдөн, бүгүнкү күндө жаңы формаларга ээ болгон адеп-ахлактык аң-сезим коомдук кайра түзүүлөр жана эмгектин дифференциацияланышы менен тыгыз байланышта. Коом канчалык адеп-ахлактуу болсо, ал ошончолук туруктуу мүнөзгө ээ. Ошентип, адеп-ахлактык аң-сезимдин активдүүлүгү азыркы шарттарда коомдук турмушка үзгүлтүксүз жана тынымсыз өсүп жаткан жана багытка ээ болгон таасир этүүдө турат. Ал эми бул таасирдин мүнөзүнөн жана сапатынан коомдун бакубаттуулугу, анын күнүмдүк турмушу көз каранды.

Жарандык коомдун институту ар түрдүү социалдык-экономикалык жана социалдык-саясий өзгөчөлүктөрдөгү социалдык реалдуулук катары кызмат кылып, бир жагынан, социалдык-экономикалык, социалдык-саясий, социалдык-идеологиялык, социалдык-психологиялык туруктуулук менен байланыштуу. Укуктук мамлекетке негизделген жарандык коомду туруктуу өнүктүрүү стратегиясы мазмуну менен формаларында динамикалуу өзгөрүүлөр болуп жаткан азыркы саясий маданияттын калыптанышынын диалектикалык процессине таянат. Жарандык коомдун калыптануусунун негизги учуру – либералдык, капиталисттик, жеке менчик жана керектөөчүлүк мамилелерди жамааттык, жөнгө салынган, мыйзамдуу жана коом тарабынан бекитилген нормалар менен муктаждыктарга карата жеңүү.

СССР кулагандан кийин Кыргызстан өзүнүн маданий-цивилизациялык негиздерин сактап калуу менен саясий эгемендүүлүккө ээ болду, ал негизинен салттуу баалуулуктардан жана коомдун жашоосун сактоо, кайра өндүрүү үчүн зарыл болгон элементтерден турат. Мына ушул негиздерде биздин өлкө азыркы замандын субъективдүү жана объективдүү мүнөзүндөгү чакырыктарды кабыл алды. Азыркы учурда бардык элдердин коомдук аң-сезиминин негизин бир жагынан маданий-цивилизациялык компонент түзсө, экинчи жагынан, диалектикалык мүнөзгө ээ болгон ааламдашуучулук чакырыктар түзөт.

Коомдун жана жалпы адамзаттын экологиялык жана адеп-ахлактык абалынын өз ара байланышына өзгөчө көңүл бурган заманбап окуулардын ичинен биз Н. Н. Моисеевдин универсалдуу эволюционизм жөнүндөгү идеясын өзгөчө бөлүп карайбыз, анда дүйнөлүк эволюциялык процесс жогорку системанын же башкача айтканда, табияттын өнүгүшү катары берилген [Моисеев, Н. Н. Универсальный эволюционизм // Вопросы философии. – 1991. – №3. 14-б.]. В. И. Вернадскийдин окуусун өнүктүрүү менен бирге Н. Н. Моисеев «рационалдуу коом» түшүнүгүн киргизген, ал анын аныктамасы боюнча «ноосферага, б.а. деградацияга жол бербөө жана андан аркы өнүгүү

мүмкүнчүлүгүн сактап калуу үчүн адамзатка зарыл болгон абалга бараткан социум болуп эсептелет.

Жаратылышты бузуу бул же тигил жол менен планетадагы адамдарды жана жашоону өлтүрүү, кийинки муундардын келечегин тартып алуу адеп-ахлаксыздык экенин эл толук түшүнүшү керек. Азыркы учурда экологиялык аң-сезим чындыгында адеп-ахлактык аң-сезим менен бирдей болуп калгандай абал түзүлдү.

Орус философу Г. И. Рузавин коомдун өнүгүшүндөгү өзүн-өзү уюштуруу процесстеринин көп түрдүүлүгүн изилдеп, «азыркы коомдун социалдык-экономикалык жана маданий турмушунун бардык чөйрөлөрүндө болуп жаткан өзгөрүүлөрдү түшүндүрүү салттуу схемаларына туура келбейт деп белгилейт. Демек, башка системалардын мыйзамдарын социалдыкка жөн эле өткөрүп берүү эмес, алардын социалдык сыяктуу татаал системаларда көрүнүшүнүн өзгөчө мүнөзү жөнүндө жаңы парадигманы издөө зарылчылыгы келип чыгат» [Рузавин, Г. И. Самоорганизация и организация в развитии общества // Вопросы философии. – 1995.–№8. 63-б.]. Анын пикири боюнча, «коомдук системалардан табигый системалардын түпкү айырмасы, биринчиден, аларда өзүн өзү уюштуруу уюшкандык менен толукталганында» [Рузавин, Г. И. Самоорганизация и организация в развитии общества // Вопросы философии. – 1995. – №8. 63-б.].

Азыркы шарттарда коомдук системаларды кайра түзүү жанылануу формасында жүрүп жатат. Кыргызстандын модернизациясынын тажрыйбасы төмөнкүдөй тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет:

- коомубузду модернизациялоо советтик саясий жана чарбалык системаны каптаган терең саясий жана социалдык-экономикалык кризистин учурунан тартып башталган;

- Кыргызстандагы модернизация коом үчүн талаш-тартыштуу мүнөзгө ээ, бул негизинен өлкөдө жетишээрлик өнүккөн материалдык-техникалык жана технологиялык базанын жоктугунан, же башкача айтканда, салыштырмалуу жалпы жакырчылыктан келип чыккан, өлкөнүн калкынын саны, ошондой эле саясий, экономикалык жана мамлекеттик түзүлүштү реформалоодо, трансформациялоодо олуттуу тажрыйбасы бар кыргыз элинин тарыхый себептеринин жана маданий-цивилизациялык өзгөчөлүктөрүнүн жоктугу;

- башкаруучу элитанын Кыргызстандагы коомдук мамилелердин бүткүл системасына таасирин тийгизген реформаларды жүргүзүүгө толук даяр эместиги, анын бийлик үчүн болгон күрөш менен байланышкан көз ирмемдик же кыска мөөнөттүү кызыкчылыктарга багытталгандыгы;

- кыргыздардын басымдуу бөлүгүнүн коомдук жана адеп-ахлактык аң-сезиминде уруулук каада-салт жана психология менен байланышкан, тууган-уруктук кызыкчылыктарга жана жүрүм-турум стереотиптерине баш ийген элементтердин болушу.

Үчүнчү баптын «Салттуу коомдун моралдык-этикалык маңызы» деп аталган экинчи параграфында салттуу коомубуздун моралдык-этикалык маңызы изилденет.

Учурда Кыргызстандын коомчулугу этникалык жактан бир тектүү эмес экендигине карабастан, кыргыздар өлкөнүн калкынын басымдуу бөлүгүн түзөт. Азыркы кыргыз коому, өзгөчө акыркы жүз элүү жылда болуп өткөн олуттуу өзгөрүүлөргө карабастан, б.а., Кыргызстан Россияга кошулгандан бери салттуу жалпылыктын бир топ өзгөчөлүктөрүн сактап калды. Бул - Кыргызстандын азыркы коомдук өнүгүүсүнүн негизги карама-каршылыктарынын жана өзгөчөлүктөрүнүн бири, аны бүтүндүк катары жашоонун салттуу формаларынан жарандык формага өтүү баскычы иретинде кароо керек. Бүгүнкү күндө Кыргызстанда жарандык институттар, укуктук формалар салттуу маданияттын элементтери менен айкалышкан, алар коомдун турмушуна белгилүү бир өзгөчөлүктөрдү гана киргизбестен, жашоонун маанилүү чөйрөлөрүндө анын мүнөзүн, анын ичинде адеп-ахлактык аң-сезимге түз жана кыйыр түрдө кайра түзүүгө байланышкан жагдайларды аныктайт.

Кыргызстанда маданияттын салттуу элементтери менен нормалары коомдук-саясий, экономикалык, укуктук, адеп-ахлактык-этикалык мамилелердин бүткүл спектрине олуттуу таасирин тийгизет, ошондуктан маданияттын салттуу элементтерин талдоого алуу зарылчылыгы келип чыгат.

Салттуу коомдор төмөнкүлөр менен мүнөздөлөт:

- айылдык жашоо образынын шартсыз үстөмдүгү;
- эмгек өндүрүмдүүлүгү төмөн болгон экстенсивдүү экономика;
- туугандык система боюнча баалуулуктар системасын колдоо;
- ашкере консерватизмге ээ болгон коомдун таптык уюму;
- социалдык дифференциациянын төмөн деңгээлине алып келген эмгекти бөлүштүрүүнүн төмөнкү даражасы;
- ички социалдык мобилдүүлүктүн төмөндүгү;
- төрөлүүнүн жогорку көрсөткүчү, эреже катары, өлүмдүн жогорку деңгээли;

-эволюциялык потенциалдын төмөндүгүн аныктаган маданияттын инновациялык элементтерине болгон төмөнкү ийкемдүүлүк.

Ал эми салттуу кыргыз коому өзүнүн өнүгүүсүнүн азыркы этабында жогорудагы критерийлерге жарым-жартылай туура келет. Ошентип, айылдын жашоо образы чындап эле үстөмдүк кылат, анткени 2017-жылы республиканын калкынын 66%, б.а. калктын үчтөн экиси айыл жеринде жашаган. Шаар тургундарынын саны ал кезде 2 миллион 73 миң киши болсо, айылда эки эсе көп — 4 миллион 66 миң адам жашачу [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://rus.azattyk.org/a/28628114.html>]. Калктын шаарлар менен айыл-кыштактарга жайгашуусу боюнча демографиялык абал олуттуу өзгөрдү. Экстенсивдүү экономика биздин өлкөгө карата абдан ылайыктуу. Калктын негизги бөлүгү бир туугандык системасына негизделген баалуулуктарга таянат. Ушуга байланыштуу белгилей кетүүчү нерсе, элибиздин адеп-ахлактык аң-сезими дагы бир топ даражада туугандык мамилелердин системасына негизделе берет. Төрөлүүнүн жогорку көрсөткүчү менен өлүмдүн жогорку көрсөткүчүнүн критерийи биздин коомго жарым-жартылай гана тиешелүү. Кыргызстанда өлүм аз, ал эми төрөлүү азыркы учурда салыштырмалуу жогору. Бул баалуулуктар акыркы 10 жылдын ичинде бир аз гана өзгөрүп, жылдан жылга туруктуу

бойдон калууда [Население Кыргызстана [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kg.spinform.ru/people.html>]. Жогорудагы критерийлердин акыркысы - эволюциялык потенциалдын төмөндүгүн аныктаган маданияттын инновациялык элементтерине болгон төмөнкү ийкемдүүлүк - бизге да жарым-жартылай туура келет, б.а., өлкөнүн калкы маданияттын инновациялык элементтерин кабыл алат, бирок негизинен материалдык байлыктарды өндүрүүдө эмес, керектөө деңгээлинде болот. Бирок азыркы кыргыз социуму салттуу коомдун негизги критерийлеринин көбүнө белгилүү даражада жооп берет. Мындай көз караш, биздин пикирибизде, коомдун адеп-ахлактык аң-сезиминин абалына карата да туура келет, ошондой болсо да салттуу коомдун баалуулуктары жана принциптери үстөмдүк кылууну улантууда.

Салттуу кыргыз коомундагы өзгөрүүлөр, көптөгөн тарыхый фактылар жана документтер тастыктап тургандай, дээрлик аң-сезимдүү аракеттер менен максатка умтулуунун натыйжасында эмес, узак мөөнөттүү олуттуу тышкы таасирдин натыйжасында болуп келген. Демек, кайсы бир тарыхый доордо кыргыздар отурукташкан жашоого иш жүзүндө тандоо укугунан ажырап калгандыктан өткөн. Азыркы учурда мындай жагдайлар Кыргызстанда коом өз өнүгүүсүндө коңшу мамлекеттерден да, ааламдашуу процессине катышып жаткан бүтүндөй дүйнөлүк коомчулуктан да үмүтсүз артта калбоо үчүн иш жүзүндө үзгүлтүксүз реформаларды жүргүзүүгө аргасыз болууда.

Салттуу жамааттын өндүрүштүк дараметинин төмөндүгү өз ара көз карандылыкты жана аны менен бирге анын мүчөлөрүнүн өз ара байланышын жогорулатат. Дал ушул себептен улам, салттуу коомдо жамааттык мамилелер жана нормалар үстөмдүк кылат, жекелик айыпталат, анткени индивиддин эркиндиги экономикалык жактан колдоого алынбай, негизсиз болуп, коомдук турмуштун туруксуздугуна жана анын бузулушуна алып келет.

Кыргыздардын салттуу жамааты бир организм катары жашап, иш алып барат. Байыркы убактан тартып эле адамдар өздөрүнүн негизги туюмуна таянып, кандай гана болбосун жашап кетүүнү, баарынан мурда, аман калууну каалашкан. Алар жамааттын ичинде калуу аркылуу гана өздөрүнүн тышкы душмандардан коргой алышкан жана ар бир адамдын жашоосу үчүн эң аз каражатты камсыздай алышкан. Жеке адамдардын жашоо каражаттарынын, ошондой эле жамааттын өзүнүн чектелүүлүгү салттуу коомдун каада-салттары, нормалары, баалуулук системасы жана адеп-ахлактык аң-сезими калыптанган табигый негиз болгон.

Көчмөндөрдүн жашоо образы чарбачылыктын өзгөчөлүгү менен бирге номаддар арасында менчик институтунун өнүкпөгөндүгүнө алып келген. Мындай шартта урууга таандык болуу гана индивиддердин бийлик-макам мамилелеринин системасында өз ара багытын тактоого негиз түзгөн. Уруулардын ичиндеги индивиддердин өз ара аракеттенүүсү, уруулук эрежелерге ылайык, алардын коомдук практикасынын процессинде ар кандай топтордун социалдык интеграциясын жана кызыкчылыктарынын координациясын камсыз кылган. Уруулар аралык жана ички мамилелер системасында пайда болгон жүрүм-турумдун, реалдуулукту кабыл алуунун стереотиптери индивиддин шайкештигин калыптандырууга жана анын

«биздин» образы менен чырмалуусуна, топтун ичиндеги индивиддин белгилүү бир макамына ылайык өзүн-өзү кабылдоосун ишке ашырууга шарт түзгөн.

Кыргыздын салттуу коомунда үй-бүлө жана туугандык мамилелер ар дайым өзгөчө, экономикалык мамилелерден үстөмдүк кылган негизги ролду ойноп келген. Кыргыз коомунда мал чарбасы турмуш-тиричиликтин жана материалдык өндүрүштүн негизин түзүп, бул чөйрөдөгү өзгөрүүлөр өтө жай жүрүп, мал чарбачылыгына негизделген маданият толугу менен салттык тажрыйбага жана формаларга негизделген. Мындай шартта үй-бүлөсү, чарбасы бир бүтүндүктү түзгөн көчмөн кыргыздардын психологиясы сырткы таасирлерге аз дуушар болуп, тарыхый узак убакыт бою бузулууга дуушар болгон эмес.

Үчүнчү баптын **«Экологиялык жана нравалык аң-сезим: карым-катышы, жалпылыгы, өзгөчөлүгү»** аттуу үчүнчү параграфында кыргыз элинин экологиялык аң-сезими адеп-ахлактык аң-сезимдин эволюциясынын чагылуусу катары талдоого алынат.

Бүгүнкү күндө эң курч глобалдык проблемалардын бири болуп экологиялык көйгөй саналат. Анын катаалдыгы жыл сайын олуттуу түрдө өсүүдө. Ал эми жаратылышка болгон мамилени түп-тамырынан бери өзгөртпөй туруп локалдык, аймактык жана глобалдык ченемде экологиялык маселелерди чечүү мүмкүн эмес, бул болсо өз кезегинде адеп-ахлактык аң-сезим өзгөргөндө гана ишке ашат.

Тышкы жагдайлар ушунчалык өзгөргөндүктөн, коом, адамдар өздөрүнүн адеп-ахлактык аң-сезимин түп тамырынан бери өзгөртпөй туруп, экологиялык көйгөйлөрдү иш жүзүндө чече алышпайт. Заманбап экологиялык маселелерди чечүү жолдорун изилдөө адамдын адеп-ахлактык сапаттарынын орду жана ролу жөнүндөгү маселени талкуулоого түрткү берди. Адамдын табиятка болгон мамилеси да дал ошол адеп-ахлактык негиздерден көз каранды. Табигый чөйрөнүн кризистик абалынын келип чыгышынын жана курчушунун себептеринин бири - пайдага умтулуу, жаратылыш ресурстарын чектебестен эксплуатациялоо жана аларды негизсиз пайдалануу аркылуу максималдуу пайда алуу. Атактуу советтик маданият таануучу, академик Д. Лихачев өзүнүн «Экология культуры» аттуу эмгегинде «экология – моралдык маселе» деп негиздүү көрсөткөн. Ошол эле учурда ал экология менен адеп-ахлактын байланышы «өзү эле түшүнүктүү», бирок «так ачууну талап кылат» деген [Лихачев, Д. С. Воспоминания. Раздумья. Работы разных лет // В 3 т. – СПб.: Изд-во «АРС», 2006. – Т 2. 314-б.].

Адамдын табигый жамааттарга адеп-ахлактык мамилесин тастыктоо зарылдыгын экология дагы далилдейт. Билимдин бул чөйрөсүндө экосистемалардын элементтеринин ортосундагы тең салмактуулук абалдары, татаал системалардын ортосундагы гармониялык байланыштар маселеси негизги орунда турат. Ал эми адам табигый системаларга «урматтоо» менен мамиле кылганда, алардын гармониясы реалдуу болот. Экология жана этика жалпы ой жүгүртүү предметине ээ. Алардын социалдык максаттары да адамдын жаратылыш чөйрөсүн сактоого багытталган.

Жалпы жашоого жана өзгөчө адамдын турмушуна тиешелүү жагдайлардын баары адеп-ахлактуулуктун предмети болуп саналат, ага этиканын концептуалдык аппараты да тиешелүү болушу керек.

Кыргыз көчмөндөрүнүн жаратылыш чөйрөсүнө олуттуу көз карандылыгын шарттаган көчмөн жашоо образынан улам биздин ата-бабаларыбыз жаратылыш менен болгон мамилесин, гумандуу деп аныктоого болот. Кыргызстандын Россия мамлекетинин курамына кириши менен кыргыз эли үчүн тышкы шарттар тез өзгөрө баштады. Советтик экономикалык система жаратылышка болгон мамилени аны эксплуатациялоо жагынан чегине жеткирди. Өндүрүш каражаттарын, анын ичинде жерди жана ресурстарды улутташтыруу эмгекчинин табияттан биротоло алыстап кетишине алып келген.

Кыргыздардын салттуу дүйнө көз карашы, өзгөчө жаратылышка болгон мамилеси олуттуу трансформацияга дуушар болгон, бул негизинен жашоо шартынын оң жагына олуттуу өзгөрүшүнө байланыштуу. Тарыхтын совет мезгилинде Кыргызстанда көптөгөн шаарлар пайда болуп, алардын калкынын интенсивдүү өсүшү бул процессти бир кыйла ылдамдаткан. Шаар турмушунун жана шаардык ландшафттын шарттарында табиятка болгон мурдагы мамилени жана экологиялык аң-сезимди сактап калуу иш жүзүндө мүмкүн болбой, ал олуттуу деформацияга дуушар болгон, ошону менен бирге адеп-ахлактык аң-сезимде да өзгөрүү болуп, ал өзүнүн чөйрөсүн жаратылыштан четтеткен.

Диссертациянын **«Кыргыздардын нравалык аң-сезиминин трансформацияланышы: өбөлгөлөрү жана натыйжалары»** аттуу төртүнчү бабы үч параграфтан турат.

Төртүнчү баптын биринчи параграфы **«Азыркы Кыргызстандагы нравалык аң-сезимдин диний матрицалары»** деп аталып, Кыргызстандын азыркы шартында диний аң-сезимдин адеп-ахлактык аң-сезимге тийгизген таасири талданат.

Кыргызстандын азыркы шартында дин менен адеп-ахлактуулуктун өз ара байланышы жөнүндөгү маселенин бүгүнкү учурда актуалдашуусу түрдүү ислам уюмдарынын жана мекемелеринин активдүү көз караштары менен шартталган.

Биздин коомдо дин адеп-ахлактуулуктун негизи деген пикир кыйла кеңири тараган. Кыргызстан эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин өлкөдө ислам динин жарандар арасында эркин жайылтууга коюлган бардык чектөөлөр алынып салынган. Ишенимдегилер үчүн адеп-ахлактуулук диний дүйнө көз караш менен аң-сезимден ажырагыс нерсе. Алардын пикири боюнча, адептин негизи жана критерийи – бул Улуу Жараткан, анын көрсөтмөлөрү. Ы. Мукасов жазгандай, «ислам дин катары гана эмес, адамдарды адеп-ахлактуулук жактан тарбиялоонун активдүү фактору катары да кызмат өтөйт» [Мукасов, Ы. Традиции социально-философской мысли в духовной культуре кыргызского народа. - Бишкек: Илим, 1999.-86-б.]. Бул сапаты менен ал азыркы Кыргызстанда өзгөчө суроо-талапка ээ. Дин менен адеп-ахлактуулук аткарган бир эле функциялар аларды жакындаштырып гана тим болбостон, көп учурда аларды белгилүү тарыхый шарттарда бир бүтүнгө бириктирет. Ошого жараша бүтүндөй бир диний жана адеп-ахлактык аң-сезимди бириктирет.

Практика көрсөткөндөй, жамаат өз мамилелерин жалпы ишенимдин негизинде түзбөсө, жалпы руханий турмуш зарыл күчкө жана туруктуулукка ээ болбойт. Демек, мамлекет өзүнүн жашоосун узартуу үчүн эл арасында диний дүйнө көз караштын бекемделишине жана өнүгүшүнө дем берүүгө аргасыз болгон, аны диний аң-сезим феноменинин туруктуулугунун негизги себептеринин бирине байланыштырууга болот. Эреже катары, кастык чөйрөдө турган белгилүү бир коомдун аман калуу көйгөйү менен байланышкан ушундай артыкчылыктарга таянып, адеп-ахлактык аң-сезим, тарых көрсөткөндөй, көбүнчө диний аң-сезимге баш ийип келген.

Кыргыздардын исламга өтүшүнө, албетте, тышкы таасир чечүүчү роль ойногон. Бирок иш ушул таасир менен гана чектелди деп айтуу туура эмес. Эч кандай тышкы таасир, канчалык күчтүү болбосун, адамдын ички кыймылдарына жана ишенимдерине таптакыр карама-каршы келген нерсени сиңире албайт. Кыргыз элинин исламды кабыл алуусу бир катар факторлор менен шартталган, алардын ичинен биринчи кезекте төмөнкүлөрдү белгилеп кетүү зарыл: түрк элдеринин басымдуу көпчүлүгүнүн ислам динин кармануусу; XIX жана XX кылымдын башында консолидациялоочу күчкө айланышы мүмкүн болгон исламды кабыл алууда кыргыз элинин, ошондой эле бүтүндөй кыргыз элинин саясий элитасынын бир эле учурда өкүлү болгон кыргыз аристократиясынын кызыкчылыктарын сактоо, ошол мезгилде чачырап кеткен кыргыз урууларына, уруктарына күч жана идеология болуп калуусу толук мүмкүн эле; кыргыз элинин негизги баалуулуктарынын ислам динин тутунган жана салттуу жашоо образын жана баалуулуктарын карманган элдер менен олуттуу дал келиши.

Бул элдер кыргыздар сыяктуу эле салттуу коомду камтып турушкан, ошондуктан алар менен кыргыздардын ортосунда күнүмдүк турмуш-тиричиликке, негизги турмуштук принциптерге тиешелүү болгон бардык жагдайларда эч кандай карама-каршылык болгон эмес. Ислам салттуу коомдун дини болгондуктан, бул чындыкты ар дайым өз кызыкчылыгына пайдаланып, негизинен элдердин спецификалык өзгөчөлүктөрүнө ыңгайлашууга аракет кылып келген. Ошентип, бул факторлордун бардыгы мурда көрсөтүлгөндөр менен катар кыргыздардын ислам динине биротоло өтүшүнө объективдүү шарт түзгөн. Бирок аталган өтүү салыштырмалуу кеч болгон, анда патриархалдык уруулук коомчулук феодалдашуу процессине кабылып, жоголо баштаган, ал коомдо мусулмандык ишенимдин элементтери менен байланышып, азыркы кездерге чейин байкалууда.

Төртүнчү баптын экинчи параграфы **“Нравалык аң-сезимдин жарандык коомдун калыптануу шартындагы эволюциясы»** деп аталып, анда Кыргызстандагы жарандык коом шартындагы адеп-ахлактык аң-сезимдин эволюциясы иликтенет.

Азыркы учурда биздин өлкөдө жарандык коом Борбордук Азия республикаларынын ичинде эң өнүккөн секторлорунун бири болуп саналат. 3500 гө жакын коомдук уюмдар ар түрдүү тармактарда, анын ичинде кесипкөйлүктү жогорулатуу, саламаттыкты сактоо, айлана-чөйрөнү коргоо жана билим берүү тармагында иштешет [Кыргызская Республика

[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.akdn.org/ru/я/кыргызская-республика/гражданское-общество-в-кыргызской-республике>].

Жарандык коом батыш цивилизациясынын өнүгүшүнүн натыйжасы болуп саналат. Өнүккөн жарандык коомго карай болгон кыймыл индустриалдык жана постиндустриалдык социумга багытталган трансформацияны билдирет. Салттуу жана жарандык коом бири-бирине демографиялык аспектиден гана эмес, баалуулук көз карашынан, аны менен сөзсүз түрдө менталдык, психологиялык, адеп-ахлактуулук жактан да карама-каршы келет. «Жарандык коом, - деп белгилеген Гегель, - үй-бүлөнү байланыштарынын бир түрү катары ажыратат, ар бир адам өз алдынча, ошону менен үй-бүлөлүк байланыштардын мааниси төмөндөйт. Патриархалдык мамилелерде үй-бүлөлөр мындай өз алдынчалыкка ээ эмес, алар үй-бүлөлүк байланыштарды сактап калышат; жарандык коомдо ар бир үй-бүлө өз алдынча, өзүнө гана көз каранды жана өзүнүн жашоо каражаттарын алат. Бул жагынан эркиндик жарандык коомдун эң чоң принциби болуп саналат» [Гегель, Г. Философия права. – М.: Мысль, 1990. 455-6.].

Коомдогу байланыштар менен мамилелердин системасынын толук өзгөрүшү, туугандык байланыштардын ыдырап кетиши, жарандык коомдун өзүмчүлдүк мүнөзү анын маанилүү белгилеринен болуп саналат. Алардын терс маанисине же тескерисинче, позитивдүүлүгүнө конкреттүү коомчулукка жана тарыхый-маданий кырдаалга же жалпысынан цивилизациялык өзгөчөлүктөргө карабай баа берүү мүмкүн эмес. Бай жалпы адамзаттык тажрыйба көрсөткөндөй, ар кандай өнүгүү белгилүү бир чыгымдар жана жоготуулар менен байланышкан. Жарандык коом позитивдүү мааниге ээ болуу менен бирге өнүгүүнүн кезектеги зарыл кадамын билдирет.

Кыргыз жамаатында коомдук мамилелерди либералдаштыруу жана өнүккөн жарандык социумду түзүү багытында кайра куруунун зарылчылыгы жогору, бирок анын актуалдуу багыты кайра түзүүлөрдүн мүнөзү жана ыргагы, эрктүү аракеттер менен эмес, ички жана тышкы шарттар менен жагдайлардын татаал жыйындысы аркылуу аныкталат. Ал эми эң маанилүү ушундай тышкы шарттардын жана жагдайлардын бири - албетте, тарыхый себептерден улам өзүнө мүнөздүү институттары, баалуулуктары менен дүйнөнүн батыш моделинин жайылышына шарт түзгөн ааламдашуу процесси. Илим жана техника техногендик цивилизациянын негизи, анын өнүгүшүнүн булагы, коомдо пайда болгон ар кандай маселелерди чечүүнүн каражаты экендигин баса белгилей кетүү керек.

Туруктуу илимий-техникалык прогресс жана аны менен шартталган ааламдашуу процесси азыркы учурдагы бардык элдерге жана мамлекеттерге эч кандай альтернатива бербейт, үзгүлтүксүз модернизациядан башка артка кайтпас, терең кайра курууну билдирет.

Шаардын сыртында жашаган кыргыздардын басымдуу бөлүгүнө мүнөздүү болгон айылдык турмуш образы жамааттык түзүлүшкө негизделген институтционалдык формалардын сакталышына чоң салым кошкон, ал өз кезегинде үй-бүлөлүк жана туугандык мамилелердин системасына негизделип, индивиддин өз алдынчалыгын, анын кызыкчылыктарын коомчулуктун кызыкчылыктарына баш

ийдирген. Айыл коомчулугуна толугу менен байланышкан үй-бүлө жана жамааттын өкүлдөрүнөн турган жергиликтүү бийлик органдары башкаруу жана мамлекеттик органдардын жалпы системасына негизделген. Натыйжада республиканын саясий системасы айыл калкына мүнөздүү болгон архаикалык салттык формалардын шаар чөйрөсүндө берилген жаңы формаларын түзгөн.

Кыргызстанда жарандык коомду түзүүнүн татаалдыгы биринчи кезекте өнүккөн демократиянын атрибуту болуп саналган жана демократиялык формалардан тышкары мүмкүн болбогон атуулдук социум жамаатыбызда терең модернизациялык кайра курууларды талап кылгандыгы менен шартталган. Башкача айтканда, модернизация саясий институттарга жана мамилелерге эле эмес, бүтүндөй маданиятка, анын негиздерине, аны менен бирге өзүнүн табияты боюнча бир топ татаал өзгөрүүгө дуушар болгон моралга, этикага, адеп-ахлактуулукка да таасирин тийгизет.

Салттуу кыргыз коомунун терең модернизацияга дуушар болгон социалдык топторго жана катмарларга караганда бир олуттуу артыкчылыгы - репродуктивдүү жогорку жөндөмүндө, бул жагдай анын уланышынын ачкычы болуп саналып, өзгөчө өз алдынча маданий, руханий, тилдик жана менталдык бирдик катары элдин көп балалуулук формасында көрүнүп турат. Этникалык топтун узак мөөнөттүү жашоосун камсыз кылган туруктуу адеп-ахлактуулук, биздин пикирибизде, коомдо аз балалуу үй-бүлөлөргө караганда, көп балалуу үй-бүлөлөрдүн басымдуу болуусунун шартында мүмкүн болот.

Төртүнчү баптын **«Нравалык аң-сезимдин постсоветтик табияты»** деп аталган үчүнчү параграфында азыркы Кыргызстандын адеп-ахлактык аң-сезиминин абалы жана ага карата коркунучтар талданат.

Кыргызстандагы коомдун адеп-ахлактык аң-сезиминин азыркы абалынын негизги себептери болуп төмөнкүлөр саналат:

- коомдогу адеп-ахлактуулуктун төмөндөшү адатта, революциялардын, жарандык жана мамлекеттер аралык согуштардын, коомду түп-тамырынан бери кайра куруунун, узак мөөнөттүү системалык кризистердин натыйжасы болуп саналат; бул коомдун кайра түзүлүшү жана СССРдин кулашынын натыйжасы болгон узак мөөнөттүү системалык кризис менен байланышкан;

- бардык постсоциалисттик коомдорго мүнөздүү болгон мурдагы советтик идеологиялык-чарбалык системанын кыйрашы, моралдык нормалар системасынын бузулушу жана алардын бири-бирине дал келбегендигине байланышкан баалуулук жана идеологиялык кризис;

- ар кандай коммуникация системалары (интернет, телекөрсөтүү, ММК ж.б.) аркылуу таасир этүүгө жана кыргыз коомуна көбүнчө жат баалуулук идеяларын киргизүүгө байланышкан олуттуу тышкы маалыматтык жана маданий таасир;

- биздин коомдо жарандардын жүрүм-турумуна көзөмөлдүн жалпы начарлашы, тарыхый тажрыйба көрсөткөндөй, радикалдуу реформаларды сөзсүз коштоп жүрөт жана коомду кайра курууга мүнөздүү болушу;

- Советтер Союзунун кулашы жана чарбалык байланыштардын үзүлүшү жана товарлардын, капиталдын, жумушчу күчтүн эркин кыймылынын шарттарында биздин өлкөнүн экономикасынын атаандаштыкка болгон

жөндөмдүүлүгүнүн төмөн болушунан улам келип чыккан коомдун жашоо деңгээлинин кескин төмөндөшү;

-эркиндикти псевдолибералдык түшүнүү, реформалардын башталышында тизгинсиздик жана жоопкерчиликсиздик катары жайылган кандайдыр бир эрежелерди жана тыюу салууларды сактабоо.

Коомдун тигил же бул адеп-ахлактуулук абалы анын жалпы абалынын көрсөткүчү, андагы болуп жаткан процесстердин натыйжасы, келечекте аны эмне күтүп турганынын негизи болуп саналат.

СССР кулагандан кийин дээрлик бардык постсоветтик республикалардагыдай эле Кыргызстанда да бир катар себептерден улам кылмыштуулуктун абалы кескин өсүп, начарлап кеткен. Бул - социалдык-экономикалык мамилелердин дээрлик бардык чөйрөлөрүн каптаган системалуу узак мөөнөттүү кризис жана калктын жашоо деңгээлинин кескин төмөндөшү, шашылыш жүргүзүлүп жаткан менчиктештирүү процесси, улуттар аралык мамилелердин курчушу.

Уюшкан кылмыштуулук коомдун адеп-ахлактуулук абалына жана климатына өзгөчө коркунуч туудурат, анткени ал саясий чөйрөгө кирип, коомдун жашоосуна түз жана кыйыр таасирин тийгизет. Жаш муундар мамлекеттин кылмыштуулуктун алдында болгон алсыздыгын көрүп, турмуштук тажрыйбасы, кесиптик чеберчилиги жана калыптанып калган принциптери, адеп-ахлактуулук ишеними жетишсиз болгондуктан, кылмыш жолуна оңой эле түшүп кетүүлөрү толук мүмкүн. Кандай болгон күндө да, бул дүйнөдө бардыгын акча жана бийлик чечет деген жөнөкөй жалган тыянактардын натыйжасында адеп-ахлактуулук аң-сезими деформацияланган жаштардын кыйла бөлүгүн түзөт.

Кыргызстандагы коомдун нравалык аң-сезиминин абалы үчүн чоң коркунуч – бул тоталдык мүнөзгө ээ болгон коррупция. "2013–2017-жылдардын мезгилине Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясында" көрсөтүлгөндөй, Кыргызстанда коррупция чоң масштабдарды кабыл алгандыктан, ал өлкөнүн улуттук коопсуздугуна башкы коркунуч болуп калды [Национальная стратегия устойчивого развития Кыргызской Республики на период 2013–2017 годы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/61542>], социалдык-экономикалык өнүгүү, коомдун жана элдин бакубаттуулугу жөнүндө айтпай эле коелу, анткени мамлекеттик бийлик органдарынын укук коргоо органдарынын, жазык-аткаруу тутумунун органдарынын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын, саламаттык сактоо системаларынын нормалдуу иштешин олуттуу татаалдантууда.

Советтер Союзунда коррупциянын деңгээли соңку он жылдыктарда кыйла жогорулаганына карабастан, бул деңгээлди постсоветтик мезгил менен салыштырууга болбойт. Алсак, жыл сайын эл аралык ачыктык уюму түзгөн коррупцияны кабыл алуу индексинде 2019-жылы Кыргызстан 126 орундун ичинен 180-орунду ээлеген.

Бул рейтингде Кыргызстан Азиядагы эң татаал коррупциялык кырдаалга кабылган өлкөлөрдүн бири катары көрсөтүлгөн. Ошол эле жылы жүргүзүлгөн

сурамжылоого ылайык, Кыргызстанда сурамжылоого катышкандардын 81% коррупцияны эң чоң көйгөй деп эсептешкен [244]. Өлкөдөгү калктын жалпы жакырчылыгы кылмыштуулуктун жогорку деңгээлинин себеби эмес экендиги белгилүү. Мисалы, дүйнөдөгү кылмыштуулуктун эң жогорку деңгээли АКШда кездешет, алар жашоо деңгээли боюнча дүйнөдө 11-орунда турат [254].

Бирок адеп-ахлактын төмөндөшү шартында жакырчылык өлкөдө кылмыштуулуктун өсүшү үчүн жагымдуу шарт, негиз болуп саналат. Ушуга байланыштуу Кыргыз Республикасынын чегинен тышкары жерлерде эмгек ишмердигинен түшкөн кирешелерди эсепке албаганда, жакырчылыктын деңгээли 2019-жылы 31,2% ды, ал эми 2020-жылы 34,6% ды түзгөндүгүн көрсөтүү керек [258].

Массалык маданият күчтүү мамлекеттер тарабынан жаралган, анын өзөгүн өнөр жай жана ага байланышкан бардык нерселер түзөт. Алар ушул күнгө чейин анын таянычы бойдон калууда. Аларсыз адамзаттын мындан аркы прогрессивдүү өнүгүшү мүмкүн эмес экендигин моюнга алышыбыз керек. Ал эми техникалык жетишкендиктерден баш тартмайынча массалык маданияттан баш тартууга болбойт, аны андан ары өнүктүрүүсүз адамзат такыр эле жашай албайт. Биз техникалык каражаттардын жардамы менен пайда болгон баалуулук системаларын сөзсүз кабыл алабыз. Бул, тилекке каршы, маданияттын өнүгүүсүндөгү карама-каршылыктардын бири болуп саналат, ал интеллекттин өнүгүүсүнүн ички логикасына баш ийүү жана адамдын мүмкүнчүлүктөрүн тынымсыз кеңейтүүчү билимдердин көлөмүнүн тынымсыз өсүшү, акыры анын толук тануусуна, оригиналдуу, түпкү этникалык формалар жана этникалык адеп-ахлактуулук, акырында этникалык адеп-ахлактуулук аң-сезимди бөтөн аң-сезим менен алмаштыруусуна алып келиши мүмкүн.

Биз дүйнөлүк тенденцияларга баш ийип, эң негизгиси бакубат жашоого болгон кадыресе каалоого баш ийип, индустриалдык жана постиндустриялык өнүгүүдөн баш тарта албайбыз. Ал эми бул болсо кыргыздын этникалык маданиятын жана адеп-ахлактуулугун массалык маданияттын элементтери менен сүрүп кетүү процесси тарыхтын совет доорунда башталганын гана билдирет.

Ар бир индивид толук кандуу инсан катары калыптанган маданият негизинен этникалык мүнөзгө ээ. Коомчулуктун адеп-ахлактуулук аң-сезимин калыптандыруунун негизи – бул улут. Эгерде этникалык мүнөз жок болгондо, адеп-ахлактуулук аң-сезим жөнүндө бардык аргументтердин мааниси жок болмок, анткени этнос анын өзгөчөлүгүн – аны башка адеп-ахлактуулук аң-сезимдерден эмнеси менен айырмалап тургандыгын аныктайт. Демек, улуттун коркунучу ошол эле учурда адеп-ахлактуулук аң-сезимге коркунуч туудурат, ал эми этностун сакталышы адеп-ахлактуулук аң-сезимдин тарыхый табигый түрдө сакталышынын шарты болуп саналат.

Бардык салттуу коомдордун тарыхы – туруктуу мүнөзгө ээ болгон баштапкы баалуулуктар системасынын тынымсыз кайра жаралуу тарыхы. Учурдагы баалуулуктар системасын жана ага туура келген дүйнө таанымды өзгөртүүнүн зарылчылыгы, мүмкүнчүлүгү жана максатка ылайыктуулугу салттуу аң-сезим тарабынан четке кагылат, анткени алар анын өзүн-өзү

сактоого багытталган негизги жолуна карама-каршы келет. Кыргыз эли өздөрүнүн тарыхынын басымдуу көпчүлүгүн салттуу коомдун ичинде өткөргөн, анын бардык нормаларына жана жашоо эрежелерине табигый түрдө баш ийишкен.

Ааламдашуу процесси олуттуу илимий-техникалык жана технологиялык жетишкендиктердин, билимдин өсүшүнүн аркасында объективдүү түрдө сөзсүз бирдиктүү глобалдык маданий мейкиндиктин тездик менен түзүлүшүнө алып келет. Ал техникалык жактан кыйла өнүккөн күчтүү мамлекеттердин жана элдердин күч-аракеттеринин, каражаттарынын эсебинен түзүлөт. Мындай шарттарда биринчи кезекте салыштырмалуу аз сандагы жана материалдык жакырчылык менен мүнөздөлгөн элдердин маданияттарына олуттуу зыян келтирилүүдө.

КОРУТУНДУ

Диссертациялык изилдөөнүн натыйжасында төмөнкү илимий жыйынтыктар алынды:

1. Ата-мекендик окумуштуулардын илимий эмгектеринде кыргыздардын нравалык аң-сезиминин тарыхый-маданий негиздери, т.а., этносубуздун нравалык аң-сезимин калыптандырган тарыхый-маданий, менталдык, руханий жана маданий шарттардын комплекси иликтенген. Калкыбыздын нравалык аң-сезими узак тарыхый мезгилдер бою кыргыз уруу-уруктарынын бөлүнгөн шартында, бийликтин жана башкаруунун бирдиктүү борбору жок доордо калыптанган. Айрым уруу-уруктардын автономдуу жашоосу көптөгөн кылымдар бою бирдиктүү, аягына чыккан этникалык жалпылыкты түзүүгө тоскоолдук көрсөткөн. Тынымсыз тышкы коркунучтарга кабылган салттуу коомдун төмөнкү өндүрүштүк мүмкүнчүлүктөрү салт, үрп-адаттар жана баалуулук системасы таянган реалдуу материалдык жана руханий негизди, аны менен бирге эле жалпылыктын жана анын ар бир мүчөсүнүн нравалык аң-сезимин түзгөн.

2. Нравалык аң-сезим XX кылымдын экинчи жарымынан тартып чет элдик философиянын ой жүгүртүүсүнүн объектисине жана предметине айланган. Бирок бул жагдай нравалык аң-сезим тууралуу мурунку мезгилдерде, доорлордо тигил же бул түрүндө же көрүнүшүндө такыр ой жүгүртүлгөн эмес дегенди билдирбейт. Бул феномен түрдүү элдердин адеп-ахлактык мамилелерин чагылдырат. Нравалык аң-сезимдин негизинде адеп-ахлак категориясы турат. Ал коомдук көз караштарга, адаттарга ылайык өзгөрүүгө дуушар болот. Ага ылайык ар бир доор тигил же бул нормаларды колдонушат. Нравалуулук жазылбаган закондордун тарыхый түзүлгөн системасын, коомдук аң-сезимдин негизги баалуулуктук формасын билдирет; анда адамдын жүрүм-турумунун жалпы кабыл алынган нормалары жана баалоолору чагылдырылат. Нравалык аң-сезим реалдуу убакытка ылайык жүрүп, белгилүү деңгэлде аны чагылдырат.

3. Нравалык аң-сезимде эки негизги принципти бөлүп көрсөтүүгө болот: эмоционалдык жана интеллектуалдык. Эмоционалдык башталыш дүйнө туюм жана дүйнө тааным түрүндө чагылдырылат, бул – жашоонун ар кандай

аспектилерине жеке мамилени билдирген адеп-ахлактык сезимдер. Интеллектуалдык башталыш адеп-ахлактык нормалар, принциптер, идеалдар, муктаждыктарды аңдоо, жакшылык, жамандык, адилеттүүлүк, абийир түшүнүктөрү түрүндө берилет. Нравалык аң-сезимдеги бул принциптердин өз ара байланышы жана карым-катнашы ар кандай тарыхый доорлордо, ошондой эле адамдардын дүйнө таанымында ар түрдүү мүнөзгө ээ болушу мүмкүн.

4. Азыркы ааламдашуу процессинин мазмуну эки багыттан турат - объективдүү негизге ээ болгон процесс катары жана анын субъективдүү негизи же ааламдашуу процесстерин башкаруунун актуалдуу долбоору. Ааламдашуунун мазмуну – бул азыркы цивилизациянын кризисин пайда кылган, рационалдуу негизде материалдык жана руханий жактан негизделген коомго альтернатива таба албаган көптөгөн экономикалык, саясий, социалдык, экологиялык, руханий процесстер. Мына ушундай шарттарда бүгүнкү күндө адамзаттын өнүгүүсүнүн эки модели болушу мүмкүн: биринчиси – салттуу маданий иденттүүлүктүн руханий тереңдигинен кыргыз этносун дайыма кризистен алып чыккан доордун суроолоруна жооп табуу, коомдук болмуштун жана аң-сезимдин жашоого болгон жөндөмдүү формалары; экинчиси, жаңылануунун чакырыктарын «модернизация», «мондиалисттик» долбоорлор түрүндө кабыл алуу.

5. Азыркы кризис батыш цивилизациясы өз ордун жогото баштаган учурда, ал эми евразиялык цивилизация кескин жогорулаган кырдаалда маданияттардын карама-каршылыгы, жаратылыштык ресурстардын күрөшү менен шартталат. Ааламдашуу шартында социалдык кризис коомдук мамилелерге, социумдун жалпы структурасына терс таасирин тийгизген руханий-нравалык кризис менен коштолууда. Жаңы социомаданий шарттарда коом тигил же бул маданияттын же мамлекеттин башка өлкөлөрдүн үстүнөн үстөмдүк жасашынын негизинде эмес, маданияттардын диалогун түзүүнүн натыйжасында гана өзгөрө алат.

6. Глобалдык эволюциялык процессти өнүгүү катары караган Н. Н. Моисеевдин универсалдык эволюционизм жөнүндөгү теориясы жана биосфера тууралуу окуунун ордуна келген ноосфера тууралуу В. И. Вернадскийдин окуусу нравалык аң-сезимди изилдөөнүн методологиялык негизи иретинде кызмат аткарат. Адамзат деградациядан чыгуу жана келечекке карай өнүгүү мүмкүндүгүн сактоо үчүн зарыл болгон абалга, т.а., ноосферага алып баруучу “рационалдык коомду” өнүктүрүшү зарыл. Кыргызстандагы модернизациянын маңызы ааламдашуу процесси менен байланышкан жаңы социалдык мамилелерди киргизүүгө умтулууда жана практикада коомдук турмуштун жаңы шарттарына ыңгайлашууда турат.

7. Салттуу чөйрөдө бир эле мезгилде эки карама-каршылыктуу мүнөзгө ээ болгон коллективдүү жана индивидуалисттик тенденция болгон; мында коллективдүү багыт натыйжалуу түрдө жамааттын жашоосун камсыздаган. Бийликтин даражасына, анын интенсивдүүлүгүнө жана чегине кыргыз көчмөндөрүнүн тоолуу аймактарда башкаруу өтө кыйын болгон эркин жашоо образы олуттуу таасирин тийгизген жана башчылардын бийлиги чыгыш монархтарынын жана отурукташкан цивилизациялардын башкаруучуларынын

бийликтериндей шарттуу жана чексиз болгон эмес. Узак мөөнөттүү, тагыраак айтканда, индивиддердин бир түрдүн ичинде дээрлик туруктуу болушу анын нравалык аң-сезиминин сөзсүз түрдө жергиликтүү мүнөзгө ээ болушуна алып келген, б.а., ал дээрлик толугу менен уруунун жашоосуна жана кызыкчылыктарына багытталган. Кыргыз элинин трайбалисттик психологиясынын жана аларга туура келген адеп-ахлактын трайбалисттик формаларынын натыйжасында калкыбыз өздөрүнүн этникалык көз карандысыздыгын жана бүтүндүгүн сактап кала алышкан.

8. Учурда Кыргызстанда мамлекеттин жана жарандардын күч-аракети, интеллектуалдык, адеп-ахлактык энергиясы негизинен экологиялык көйгөйлөрдү эмес, социалдык-экономикалык маселелерди чечүүгө жумшалып жатат. Бирок пайда болуп жаткан экологиялык кризистен чыкмайынча социалдык-экономикалык проблемаларды чечүү мүмкүн эмес экендиги улам айкын болуп баратат. Бул жагдайда нравалык аң-сезимди трансформациялоо зарыл. Кыргыз-көчмөндөрдүн жаратылышка карата көз карандылыгын шарттаган жашоо образынын натыйжасында биздин ата-бабалар жаратылышка карата гумандуу принциптерди карманышкан. Элибиздин салттуу дүйнө таанымы, айрыкча, алардын жаратылышка карата мамилеси жашоо шарттарыбыздын оң жакка олуттуу өзгөрүшүнө байланыштуу маңыздуу трансформацияга дуушар болгон. Аталган процесс советтик доордо Кыргызстанда көптөгөн шаарлардын пайда болуп, калктын көбөйүшүнө байланыштуу кескин тездеген. Ал эми шаардык жашоо жана урбанизацияланган ландшафт шартында табиятка эскиче мамиле жана экологиялык аң-сезим мүмкүн эмес, андыктан деформация менен кошо нравалык аң-сезим да өзгөрүүгө дуушар болгон.

9. Азыркы учурда дээрлик бардык мусулман мамлекеттери, анын ичинде биздин өлкө да консерватизм менен маданияттын инновациялык түзүлүшүнүн ортосундагы оптималдык катыш маселесин тигил же бул даражада чечүүгө аракеттенип жатышат. Коомдун, элдин нравалык аң-сезими, анын мүнөзү жана туруктуулугу биринчи кезекте социумдун баштапкы тутуму болгон үй-бүлөнүн стабилдүүлүгү аркылуу аныкталат. Мусулман дүйнөсүндөгү диний кадыр-барк салттуу үй-бүлөлүк баалуулуктардын, анын менен бирге салттуу нравалык аң-сезимдин белгилүү туруктуулугун камсыз кылат.

10. Кыргызстанда жарандык социумду түзүүнүн кыйынчылыгы жана татаалдыгы биринчи кезекте өнүккөн демократиянын атрибуту катары кызмат өтөгөн жана бул сапатында демократиялык формалардан тышкары мүмкүн болбогон жарандык коом кыргыз жамаатынын түпкү негиздерин камтыган терең модернизациялык трансформацияларды талап кылышы менен байланышкан.

11. СССР жоюлгандан кийин Кыргызстанда бир топ себептердин натыйжасында асоциалдык кубулуштар кескин жогорулады. Анын бири катары коррупция коомдун нравалык абалына зор коркунуч келтирет. Андан тышкары азыркы учурда кыргыз маданиятына жана нравалык аң-сезимине массалык маданият жаңы чакырыктарды пайда кылууда, ал анын баштапкы этникалык формаларын, этникалык нравалуулукту толугу менен четке кагууга,

улуттук нравалык аң-сезимди бөтөн аң-сезим менен алмаштырууга алып келет. Бирдиктүү глобалдык маданий мейкиндик салыштырма аз сандагы жана материалдык жакырчылык менен мүнөздөлгөн элдердин маданиятына олуттуу зыян келтирет. Бирок кыргыз элинин өздүк тилине жана салтына берилгендиги менен шартталган оң демографиялык баланс оптимизмди пайда кылат.

Диссертациянын темасы боюнча жарык көргөн эмгектердин тизмеси:

1. Акматалиев, А. Т. Особенности возникновения правил нравственности в системе матриархат [Текст] / А. К. Кулназаров, А. Т. Акматалиев, Б. К. Сапарова, Г. Н. Муратбаева // Наука и новые технологии. -Б., 2010. -№ 2. –230-232 бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=25738530>
2. Акматалиев, А. Т. Императив жүрүм-турумдун эрежеси катары [Текст] / А. Абдулатов, А. Т. Акматалиев // Наука и новые технологии. –Б., 2012. -№ 1. – 273-274 бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=25645998>
3. Akmataliev, A. Ormation of spiritual culture and environmentally responsible human behavior [Текст] / A. Akmataliev, M. Manashov, T. Abdykaarova, S. Karabaeva, R. Salimov, G. Tilenbaeva [E3S WEB OF CONFERENCES](#) Сер. "Ural Environmental Science Forum "Sustainable Development of Industrial Region", UESF 2021" 2021. Издательство: [EDP Sciences](#) Том 258, 2021 г. № статьи 07014. Колич.стр. 13. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46827327>.
4. Akmataliev, A. Environmental ethics and the role of spiritual and moral values in crisis procedure [Текст] / R. Stamova, A. Akmataliev, D, Yrazakov, N. Kambarova, R. Salimov. [E3S WEB OF CONFERENCES](#). Сер. «Ural Environmental Science Forum "Sustainable Development of Industrial Region», UESF 2021" 2021. № статьи 07015. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46863375>
5. Акматалиев, А. Т. Роль нравственного воспитания в развитии экологического сознания [Текст] / А. Т. Акматалиев, М. К. Сейдалиева // The American scholarly journal Cross-Cultural Studies: Education and Science (CCS&ES) ISSN-2470-1262 is both moderated and refereed. USA. Volume 7, Issue II, June 2022. – 82-86 бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48619593>
6. Акматалиев, А.Т. Руханийлик адеп-ахлактык аң-сезимдин ядросу катары [Текст] // Вестник Ошского государственного педагогического университета им. А.Мырсабекова. –Ош, 2022. -№ 1-2 (19). – 101-106 бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48624725>
7. Акматалиев, А. Т. Кыргыз элинин экологиялык маданиятынын руханий негиздери [Текст] А. Т. Акматалиев // Вестник Иссык-Кульского государственного университета. –Каракол, 2022. -№ 1 (50). – 230-236 бб. <https://libraryiksu.kg/vestnik/arhiv/60>
8. Акматалиев, А. Т. Руханийлик адам жашоосунун маңызы [Текст] А. Т. Акматалиев // Жалал-Абад мамлекеттик университетинин Жарчысы. I-том. – Жалал-Абад, 2022. – 80-85 бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=49389303>
9. Акматалиев, А. Т. Кыргызское традиционное общество как основа нравственного сознания [Текст] А. Т. Акматалиев // Бюлетень науки и

практики. –М., 2022. Том 8, № 9. – 630-634 бб.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=49450514>

10. Акматалиев, А. Т. Салттуу коом шартындагы кыргыз элинин руханий жана маданий мурасы [Текст] А. Т. Акматалиев // Вестник КГУ имени И. Арабаева. –Б., 2022. № 2. –211-216 бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=49312620>

11. Акматалиев, А. Т. Коомдук карым-катнаштар системасындагы руханий-адеп ахлактык баалуулуктар [Текст] / О. А. Тогусаков, А. Т. Акматалиев // Вестник Кыргызстана. –Б., 2022. № 1 (2). – С. 113-118.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=50084665>

12. Акматалиев, А. Т. Истоки национальной духовности кыргызов [Текст] / Э. С. Орозалиев, А. Т. Акматалиев, Г. Э. Акматова, Д. А. Ырзаков // Материалы международной научно-практической конференции. – Уфа: РИЦ УУНИТ, 2022. – 199-204 бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=52082812>

13. Акматалиев, А. Т. Азыркы ааламдашуу шартындагы адеп-ахлактуулуктун абалы [Текст] / А. Т. Акматалиев, Г. Н. Муратбаева, М. Жумакадыр уулу // Эл агартуу. – Б., 2022. -№ 4. – 29-34 бб.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=50341205>

14. Акматалиев, А. Т. Ценностные ориентации как элементы морального сознания [Текст] / Э. К. Шарипова, А. Т. Акматалиев, А. Ы. Эргешов // The American scholarly journal Cross-Cultural Studies: Education and Science (CCS&ES) ISSN-2470-1262 is both moderated and refereed. USA. 2022. – 79-83 бб.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=49765607>

15. Акматалиев, А. Т. Специфика нравственного сознания в условиях глобализации [Текст] / О. Козубаев, А. Т. Акматалиев, Н. Н. Камбаралиева // The American scholarly journal Cross-Cultural Studies: Education and Science (CCS&ES) ISSN-2470-1262 is both moderated and refereed. USA. 2022. – 108-112 бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=49765611>

16. Акматалиев, А. Т. Современный глобальный кризис: сущность и особенности [Текст] / О. А. Тогусаков, Э. К. Шарипова, А. Т. Акматалиев // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. –Жалал-Абад, 2022. -№ 3 (52). – С. 165-171. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=50322940>

17. Акматалиев, А. Т. Адеп-ахлактык аң-сезимдин мифологиялык негиздери [Текст] / О. А. Тогусаков, А. Т. Акматалиев, Г. Э. Акматова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. –Б., 2022. -№ 10. – С. 196-199.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=52691436>

18. Акматалиев, А. Т. Азыркы жаштарды руханий-адеп-ахлактык тарбиялоо инсандын калыптануусунун негизи катары / О. А. Тогусаков, Г. Э. Акматова // Наука и новые технологии и инновации Кыргызстана. –Б., 2022. -№ 10. – С. 200-203. <https://elibrary.ru/item.asp?id=52691437>

19. Akmatalliev, A. Socio-theoretical levels of moral consciousness [Текст] / A. Akmatalliev, A. Ergeshov, E. Erkebaev // Proceedings of the International Conference «Scientific research of the SCO countries: synergy and integration». P. I. - 10.02.2023. -Beijing, PRC. - 110-116 бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=50328671>

20. Akmatalliev, A. Spirituality is the Basis for the Socio-Economic Culture of People [Текст] / A. Akmatalliev, S. Karabaeva, Zh. Kedeybaeva, E. Sharipova, K.

Kurbanbaev, M.Seidalieva, A. Ergeshov, M. Kalberdieva // Res Militaris. Vol. 13 No. 2 (2023): Volume 13, Number 2, 2023. - Paris. -P. 4000-4006.
<https://resmilitaris.net/menu-script/index.php/resmilitaris/article/view/2957>

21. Akmataliev, A. Crisis As A Qualitative Transformation Of The Socio-Cultural System [Текст] / A. Akmataliev, A. Nurbaev, O. Kozubaev, D. Yrazakov, A. Barynbaeva, N. Kambarova, S. Karabaeva, E. Sharipova // Baltic Journal of Law & Politics. - Kaunas, Lithuania. -2023. - 544-549 бб. https://versita.com/bjp/view-artical/?s_id=1235

22. Акматалиев, А. Т. Азыркы дүйнөдөгү илим жана адеп-ахлактуулук [Текст] / О. А. Тогусаков, А. Т. Акматалиев, Г. Т. Темиралиева, Г. Н. Муратбаева // Вестник Кыргызстана. -Б., 2023. -№ 2. – С. 120-127.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=54278888>

23. Акматалиев, А. Т. Руханий процесстерди башкаруунун азыркы динамикасы [Текст] / Ы. Мукасов, А. Т. Акматалиев, Г. Н. Муратбаева, Г. Т. Темиралиева // Известия ВУЗов Кыргызстана. –Б., 2023. -№2. – С. 224-227.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54762640>

24. Акматалиев, А. Т. Адамдын жашоо ишмердүүлүк процессиндеги руханий баалуктарды жүзөгө ашыруу [Текст] / О. А. Тогусаков, А. Т. Акматалиев, Г. Т. Темиралиева, Г. Н. Муратбаева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. -Б., 2023. -№ 3. – С. 48-51.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54730740>

25. Akmataliev, A. Spiritual and Moral Culture of a Person as the Basis of Human Capital [Текст] / A. Akmataliev, K. Isakov, A. Barynbaeva, A. Nurbaev, G. Orunbaeva, Zh. Kedeibaeva, K. Kurbanbaev, R. Salimov, Ch. Usupova, E. Sharipova // Res Militaris. Vol. 13 No. 2 (2023): Volume 13, Number 2, 2023. -Paris. -1002-1004 бб.
<https://resmilitaris.net/menu-script/index.php/resmilitaris/article/view/2957>

**Акматалиев Асанбек Тургунбаевичтин 09.00.11 - социалдык философия адистиги боюнча философия илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган «Ааламдашуу шартында Кыргызстанда нравалык аң-сезимдин калыптануу өзгөчөлүктөрү» аттуу темадагы диссертациясынын
РЕЗЮМЕСИ**

Түйүндүү сөздөр: философия, адеп-ахлактуулук, руханийлик, аң-сезим, ааламдашуу, баалуулук, принцип, норма, мораль, технология, маданият.

Изилдөөнүн объектиси болуп тарыхый жана социалдык-философиялык феномен катары каралган кыргыз элинин адеп-ахлактык аң-сезими эсептелет, ал эми **предмети** катары адеп-ахлактык аң-сезимдин манызы жана анын менен тыгыз байланышта болгон экологиялык жана диний аң-сезими сыяктуу формалары саналат.

Диссертациялык изилдөөнүн негизги максаты болуп ааламдашуу шартында Кыргызстанда нравалык аң-сезимдин калыптануу өзгөчөлүктөрүн социалдык-философиялык өңүттө талдоо саналат.

Изилдөөнүн методдору жана аппаратурасы. Тарыхый жана социалдык-философиялык процессти изилдөөдө усулдук негиз болуп эмпирикалык (байкоо, жыйноо ж.б.) жана теориялык (салыштыруу, жалпылоо, анализ, синтез, аналогия, моделдештирүү ж.б.) методдор саналат. Кыргызстанда нравалык аң-сезимдин азыркы ааламдашуу шартта калыптануу өзгөчөлүктөрү контекстиндеги анын жалпы мазмунун системдик концептуалдык жол менен талдоо болуп саналат.

Изилдөөдөн алынган натыйжалар жана алардын жаңылыгы изилдөөнүн максаты менен аныкталып, иште алгачкы жолу ата мекендик философиялык ойломдо кыргыз элинин нравалык аң-сезиминин эволюциясына, андан тышкары аны калыптандыруучу негизги факторлоруна комплекстүү философиялык талдоо жүргүзүлдү. Иштин илимий жаңылыгы төмөнкү натыйжаларда камтылат: нравалык аң-сезимдин маңызы ачылып берилди; азыркы ааламдашуучулук процесстердин мазмунун алардын нравалык аң-сезимге тийгизген таасиринин көз карашында аныкталып, талдоо жүргүзүлдү; коомдун мыйзам ченемдүү абалы катары кызмат кылып, аны алдын алууда анын руханий жана нравалык маңызы ачылып берилүүчү кризистин таасиринин мүнөзү аныкталды; кыргыз элинин нравалык аң-сезимин ааламдашуунун азыркы теориялары менен концепцияларынын аспектиинде каралды; нравалык аң-сезимдин негиздери жана коомдун азыркы нравалык эволюциясы катары кызмат кылуучу кыргыз салттуу коомунун өзгөчөлүктөрү аныкталды; нравалык аң-сезимдин экологиялык аң-сезим менен болгон байланышы аныкталды жана анын нравалык аң-сезиминин эволюциясынын чагылуусу болуп эсептелген кыргыз элинин экологиялык аң-сезиминин эволюциясына талдоо жүргүзүлдү; аң-сезимдин нравалык жана диний формаларынын өз ара байланышы жана диний аң-сезимдин Кыргызстандын заманбап шарттарындагы нравалык аң-сезимге тийгизген таасири аныкталды; жарандык коом шарттарындагы Кыргызстандагы нравалык аң-сезимдин эволюциясына талдоо жүргүзүлдү; нравалык аң-сезимдин абалы жана Кыргызстандагы азыркы коом үчүн болгон коркунучтар аныкталды.

Колдонуу боюнча сунуштар: Диссертациялык иштин негизги теориялык жоболорун байыркы убактан бүгүнкү күнгө чейинки кыргыз элинин философиялык ойлорун тереңдеп изилдөө процессинде, алардын өзгөчөлүгүн терең түшүнүүдө жана жалпы рухий баалуулуктардын ырааттуулугундагы рационалдуу, гумандуу, ойлорду ачып көрсөтүүдө кеңири колдонууга болот.

Колдонуучу тармактары. Изилдөөнүн жыйынтыктарын кыргыз элинин социалдык-философиялык ойлорун мындан аркы изилдөөдө кеңири колдонууга болот. Иштин материалдарын аспиранттарга жана студенттерге социалдык философия, философиянын тарыхы, этика, ыйман сабагы ж.б.у.с. боюнча лекцияларды окууда, семинардык сабактарды өтүүдө кеңири пайдаланса болот. Ошондой эле иликтөөнүн корутундулары адеп-ахлактуулукка байланыштуу иш чараларга кеңири пайдаланууга арзыйт.

РЕЗЮМЕ

**диссертации Акматалиева Асанбека Тургунбаевича на тему:
«Особенности формирования нравственного сознания в Кыргызстане в
условиях глобализации», представленной на соискание ученой степени
доктора философских наук по специальности 09.00.11 – социальная
философия**

Ключевые слова: философия, нравственность, духовность, сознание, глобализация, ценность, принцип, норма, мораль, технология, культура.

Объектом исследования является нравственное сознание кыргызского народа, рассматриваемый как исторический и социально-философский феномен. **Предметом исследования** является сущность нравственного сознания и находящиеся в тесной с ним взаимосвязи такие его формы, как экологическое и религиозное сознание.

Основной целью диссертационного исследования является социально-философский анализ особенностей формирования нравственного сознания в Кыргызстане в условиях глобализации.

Методы и аппаратура исследования. Эмпирические (наблюдение, сбор и др.) и теоретические (сравнение, обобщение, анализ, синтез, аналогия, моделирование и др.) методы являются методологической основой изучения исторического и социально-философского процесса. Это системный концептуальный анализ ее общего содержания в контексте особенностей формирования нравственного сознания в Кыргызстане в современных условиях глобализации.

Полученные результаты и их новизна определяется целью исследования и заключается в том, что в работе впервые в отечественной философской мысли был проведен комплексный философский анализ эволюции нравственного сознания кыргызского народа, а также основные факторы, формирующие его. Новизна раскрывается в следующих положениях: выявлена сущность нравственного сознания; определено и подвергнуто анализу содержание современных глобализационных процессов с точки зрения их воздействия на нравственное сознание; определен характер воздействия кризиса, выступающего как закономерное состояние общества, при преодолении которого выявляется его духовная и нравственная сущность; рассмотрено нравственное сознание кыргызского народа в аспектах современных теорий и концепций глобализации; определены особенности традиционного общества, выступающего в качестве основы нравственного сознания и современной нравственной эволюции общества; определена связь нравственного сознания с экологическим и проанализирована эволюция экологического сознания кыргызского народа, являющегося отражением эволюции его нравственного сознания; определена взаимосвязь нравственного и религиозного форм сознания и влияние религиозного сознания на нравственное в современных условиях Кыргызстана; подвергнута анализу эволюция нравственного сознания в Кыргызстане в условиях гражданского общества; определены состояние нравственного состояния и угрозы для него в современном обществе в

Кыргызстане. Кроме того, определенной новизной обладают положения, вынесенные на защиту.

Рекомендации по использованию: Основные теоретические положения диссертационной работы могут быть широко использованы в процессе углубленного изучения философской мысли кыргызов с древнейших времен до наших дней, в глубоком понимании их особенностей и выявлении разумные, гуманные мысли в последовательности общедуховных ценностей.

Область применения. Результаты исследования могут быть широко использованы в дальнейших исследованиях общественно-философской мысли кыргызского народа. Материалы данной работы представлены аспирантам и студентам факультетов социальной философии, истории философии, этики, уроки нравственности и др. А также может быть широко использован при чтении лекций, проведении семинарских занятий. Кроме них выводы исследования можно широко использовать для действий, связанных с нравственностью.

SUMMARY

dissertation of Akmatalliev Asanbek Turgunbaevich on the topic: «The state of the spiritual consciousness of the Kyrgyz in the context of globalization», submitted for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 09.00.11 - Social Philosophy

Key words: philosophy, morality, spirituality, consciousness, globalization, value, principle, norm, morality, technology, culture.

The object of the study is the moral consciousness of the Kyrgyz people, considered as a historical and socio-philosophical phenomenon. **The subject** of the study is the essence and evolution of moral consciousness of the relationship between forms of both environmental and religious consciousness.

The main goal of the **dissertation research** is a socio-philosophical analysis of the evolution of the moral consciousness of the Kyrgyz people, as well as the main factors and prerequisites for its formation.

Research methods and equipment. Empirical (observation, collection, etc.) and theoretical (comparison, generalization, analysis, synthesis, analogy, modeling, etc.) methods are the methodological basis for studying the historical and socio-philosophical process. This is a systematic conceptual analysis of its general content in the context of the peculiarities of the formation of moral consciousness in Kyrgyzstan in modern conditions of globalization.

The results obtained and their novelty are determined by the purpose of the study and are as follows: for the first time in domestic philosophical thought, the work carried out a comprehensive philosophical analysis of the evolution of the moral consciousness of the Kyrgyz people, the main factors that form its determinants; the essence of moral consciousness is revealed; the content of modern globalization processes is determined and analyzed from the point of view of their impact on moral consciousness; the nature of the impact of the crisis is determined, acting as a natural state of society, in overcoming which its spiritual and moral

essence is revealed; the moral consciousness of the Kyrgyz people is considered in the aspects of modern theories and concepts of globalization; the features of traditional society, which serves as the basis of the moral consciousness of society, are determined; the connection between moral consciousness and environmental consciousness is determined; the evolution of the ecological consciousness of the Kyrgyz people, which is a reflection of their moral consciousness, is analyzed; the relationship between moral and religious forms of consciousness is determined in the context of the influence of religious consciousness on moral consciousness; the evolution of moral consciousness in Kyrgyzstan in the conditions of civil society was analyzed; the state of the moral state and threats to it in modern Kyrgyzstan are determined. In addition, the provisions submitted for defense have a certain novelty.

Recommendations for use: The main theoretical propositions of the dissertation can be widely used in the process of in-depth study of the philosophical thought of Kyrgyz from ancient times to our days, in a deep understanding of their features and the identification of reasonable, humane thoughts in the sequence of general spiritual values.

Application area. The results of the study can be widely used in further studies of the socio-philosophical thought of the Kyrgyz people. The materials of this work are presented to graduate students and students of the faculties of social philosophy, history of philosophy, ethics, moral lessons, etc. And can also be widely used when giving lectures and conducting seminars. In addition, the findings of the study can be widely used for actions related to morality.

Форматы: 60x84/16. Офсет кагазы.
Көлөмү: 22.75 б.т. Нускасы: 100

«Maxprint» басмасында басылды.

ИЗДАТЕЛЬСТВО
MAXPRINT
Б А С М А С Ы

Дарек: 720045, Бишкек шаары, Ялта көчөсү 114.

Тел.: (+996 555) 57-47-98

(+996 505) 92-12-02

e-mail: maxprint@mail.ru